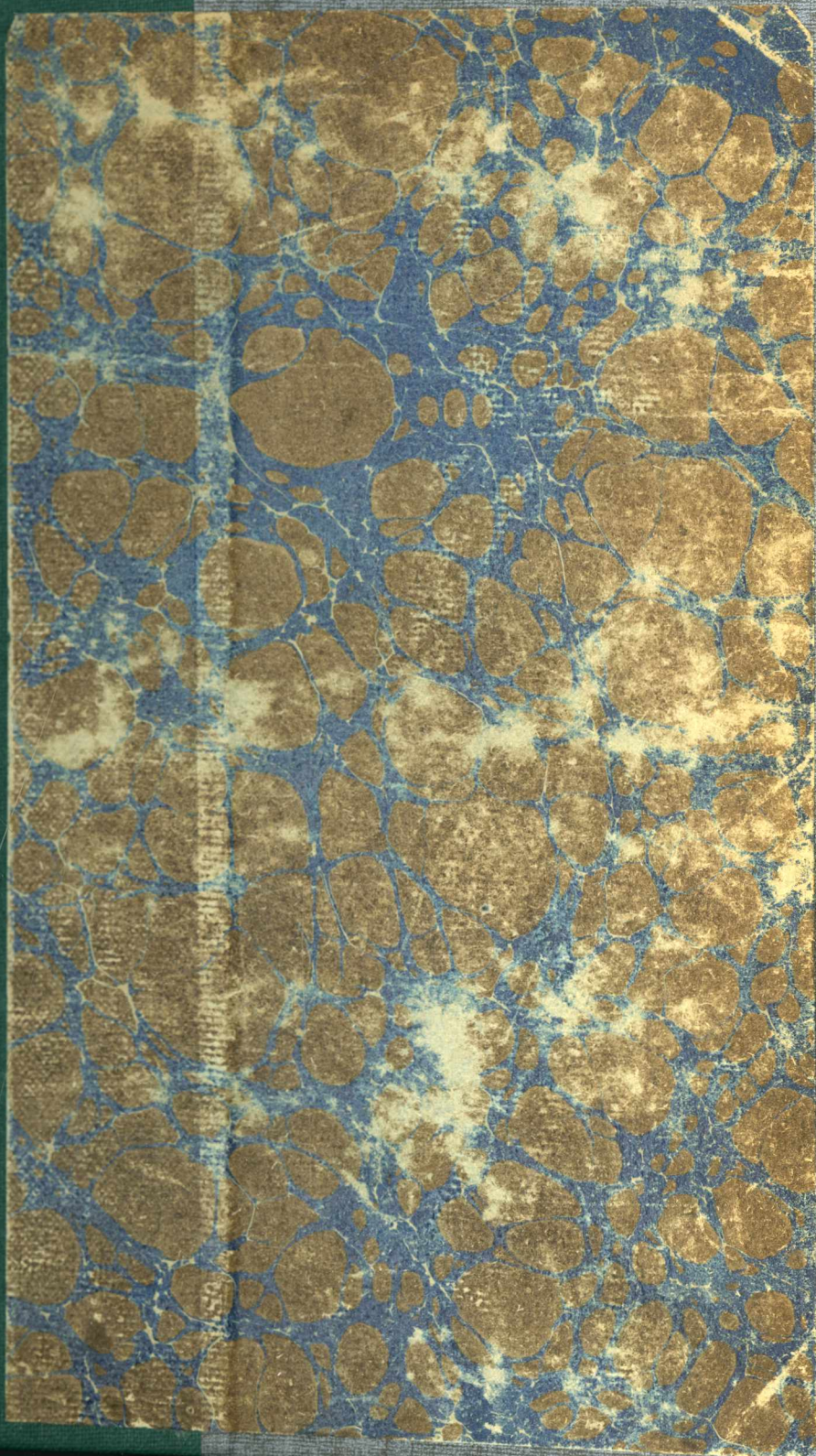

Politikai
röpiratok.

119.

119

1027

A

MAGYAR MINT ÁLLAMNYELV.

1604-től 1711-ig.

ÍRTA

Dr. MÁRKI SÁNDOR.

13.

ARAD, 1879.

IFJ. KLEIN MÓRNÁL.

MAGYAR MINT ÁLLAMTUDOMÁNY

1804-1811 1811-ig

DR. BALLAGI ALADÁR

Arad, 1879. Gyulai István sajtóján.

A magyar mint államnyelv.

1604—1711.

Egyidőben tizedfélezer négyszög myriameterre illett a „Magyar-királyság“ neve, — három század után csak 720-ra; az Anjouk s a másodvonalú Habsburgok kora és Magyarországá közt óriási a különbség. Európának imponált előbb; a saját magából kivált részekkel sem tudott egyensúlyba jutni utóbb. Hajdan azt a közép-pontot képezte, mely köré személyes egyesülés, hűbéres viszony, vagy foglalás címén három tenger-partot megközelítő államterületek csoportosultak; a XVII. században egy határőrvidék maradt meg belőle, melyet a szomszéd nagy birodalom saját érdekeinek megóvására egyoldalulag használt föl.

1629-ben, Bethlen Gábor halálának évében, körülbelül legjellemzetesb képét mutatta hazánk, melyet háromfelé osztottsága idején csak képzelhetünk. A hódító török etajt bizonyította be legszabatosabban, hogy kiválóan alföldi tartományt ügyekezék szervezni; a királyság a maga nagyságának romjain egy erős várvonalat épített, melynek öblös-volta egyenes arányban állott annak könnyebb védelmével; végre Erdély képviselte az államalkotásra irányuló eleven erőt, mely törekvése egyúttal szint is kölcsönöz hazánk XVII. századbeli történelmének. A királyság területe 721, Erdélyé 1161, a hódoltságé 1341 □ myriameter volt¹⁾.

¹⁾ Pontosabban véve, e számok (saját hozzávetésem szerint) így alakúlnak, ha 1568-ból s 1629-ből indulunk ki:

	1568-ban		1629-ben
Hódoltság	1260·91 □ myr.	. . . .	1340·89 □ myr.
Királyság	1225·22 " "	. . . .	720·76 " "
Erdély	736·92 " "	. . . .	1161·40 " "

Egyik a másiknak ellensége s mégis a legsajátságosabb kapcsolattal fűzve egymáshoz. Erdély kétségkívül leginkább megérdemelte az államegész nevet; de ugyanazon Erdély, melynek fejedelmét a török erősítette meg, a törzséhez északra és északnyúgra csatolt vármegyéket a magyar királytól való függésben bírta, ugyanattól a magyar királytól, kinek közvetlen uralma alá tartozott azelőtt, ki ő reá jogait minden lépten-nyomon megújította s ki mostani souzerainjével nyíltan háborúskodott. Azok az okok, melyek e hármassal országot érdekazonosságba hozták, egyúttal folytonos viszálykodások magvait is hintették el; ha volna gyakorlati jelentése a szónak, negatív érdekegységnek nevezhetnők el ezt a sajátosság viszonyt, melyhez fogható alig találhatunk egész Európában.

Consolidált belső szervezetet tulajdonképp egyik országrész sem mutat. Csupán Erdélyben látunk öntudatos törekvést az egyeduradalomra, de a nélkül, hogy ez is ki bírna bontakozni az ellenmondó történeti előzmények békójából. A királyság azt a szomorú látványt nyújtja, melylyel az adott körülmények közt egyezkedni kényszerülő jogfenntartás mindig jár; s a hódoltság egy más állami és vallásos eszmékhez ragaszkodó nagyhatalom közönyösségét bizonyítja oly idegen intézmények és vagyon iránt, melyek őt legfeljebb katonai működéseinek szempontjából foglalkoztatják.

A történeti, katonai és politikai hármassal irány, külön-külön hatva, eltérő polgárzatot teremtett. A királyság a maga hagyományaival, de szárnyaszegett politikai lételevél; a hódoltság a maga kaszárnyaszerű berendezésével s Erdély a maga diplomatiái tevékenységével, mely öntudatosan tör különállásra, csak mozaikdarabokat mentett meg a régi állam épületéből. Az egyik jogilag megőrizte függetlenségét, de német befolyás alá jutott; a másik elvesztette ugyan állami színezetét, de ethnographiai képével hódítója nem bajlódott; a harmadik a kisebbségből ügyekezett újjászülni a nemzetet — és sikerült neki. Amazoknál külső befolyás működött, de két, egymással merőben ellentétes fejlődésű idegen tényező; emitt maga a magyar nép akart és tudott érvényesülni.

Arról van szó — az 1879. év egész május — havában vitatkoztak arról, — hogy új ívású dolog-e a magyarnak, mint államnnyelvnek megadni a magáét. Népünk ugyan minden időben elég mostoha volt saját nemzetisége iránt és hazájának határaihoz mérte a magyarságot, nem lakosainak számához, a mi tehát geographia, nem ethnographia; de különös, hogy egy, az országnak ezer év óta nevet adó faj nyelvjogosultság tekintetében még csak

kérdésbe is jöhet. Ha azonban csakugyan azt kell eldöntenünk, gondolt-e valaha a magyarság arra, hogy államügyekben saját nyelvével éljen, erre a feleletet legalkalmasabban a most érintett időben lehet és kell keresnünk. Itt ugyanazon egy században a nemzetnek oly külön töredékét találjuk, mely a királyság hagyományait folytatja, de minden opponálás mellett is német befolyás után indul. Tiszteli-e ez a maga őseinek nyelvét? — A másik részt a török igazta le; a politikai létellel megsemmisítette-e a nyelvet is, mint a német Posenben, az orosz Lengyelországban? — A harmadik, minden lényegesebb külbefolyástól menten, magyarnak vallotta magát; gondolt-e már ekkor arra, hogy „nyelvében él a nemzet“?! Ez egy század tanúságából biztosan elválik, mi lett volna a magyarból, ha egyrészt a nyugati, másrészt a keleti civilizatio szalagán halad; s mi megint, ha önálló culturában részeshülhet.

Feleletül krónikát adok, nem értekezést; terem úgyis rendkívül korlátolt. Ha talán nem sikerült is épen a legjellemzőbb tényeket összeválogatnom, egy dolgot — s ezt előlegesen -- elvonhatunk belőlük: azt, hogy mielőtt a modern nemzetiségi politika csak a legkisebb árnyékot vethette volna is előre, a magyarság az ő önálló állami lételének minden nyilvánulásával összeforrasztotta nyelvének ügyét s magára hagyatva, előbb vezette volna be az államélet bármelyik ágába, mint azt különben a latinosság, majd németesség nyűgébe szorítva tehette.

I. Magyarország s a magyar nyelv.

I.

Hálával gondolunk felséges urunk atyai gondjainak számtalan jelére, melyben irodalmunkat részesíti; hálával felséges asszonyunkra, az elsőre századok óta királynéink közt, kinek ajkán nyelvünk megzendült s ki költészetünkhöz szeretettel fordult. I. Ferenc József királyt s Erzsébet királynét illeti e hála; azt a fölséges párt, melynek trónja előtt egy magasztos ünnepen a magyar irodalom és tudományosság képviselői is megjelenhettek, hogy az általuk szolgált irodalom közegén: anyanyelvükön mutathassák be hódolatukat.

A XVII. század magyarjai ilyesmiről nem is álmodozhattak. Nem értette meg őket a *király*; ők sem értették meg a királyt. A mi adat az ellenkezőt mutatná, inkább csak curiosumnak válik be, — bizonyító erővel, átalánosság tekintetében, alig bír.

Rudolfról mondják például, hogy a zsitvatoroki békekötést Brandizit várából 1606. dec. 9. magyarul hirdette ki ¹⁾; hanem ez csak elszigetelten áll s már a törvénykönyvbe is latin szöveggel jutott be. — Mátyásról köztudomású, hogy főherceg korában nagyon kereste a magyarok kedvét, ruháját, szakállát is az ő módjukra viselte ²⁾; sőt egy írónk³⁾ lelkesült, de sehogy sem igazolt hite szerént beszélt is magyarul. Hogy főurainkkal folytatott élénk összeköttetései következtében egyes szók megmaradhattak emlékezetében, annyira, hogy német szövegben magyarosan használta a nevet⁴⁾, az még természetesen nem mutatja, hogy csak értette is a nyelvet; legfeljebb azt tanúsítja, hogy a közélet nyelve csakugyan magyar volt s e körülmény egyes szóknak idegen mondatokban némi jogot szerzett. Milyen hatást keltett volna, ha Mátyás az 1608-iki országgyűlést, melynek kedélyét meg akarta nyerni, magyarul nyitja meg, nem deákul! Így azonban magyar ruhában elmondott beszédét Náprági Demeter győri püspöknek kellett tolmácsolnia⁵⁾. — II. és III. Ferdinándtól is maradt fenn egy-egy idevonatkozó emlék. Amaz 1626. aug. 15. IV. Murád szultánhoz küldött követe számára adott érdekes magyarsággal írt útasítást⁶⁾, haugyan eredeti szöveggel s nem fordítással van dolgunk. Midőn pedig 1638. áprilban a nádornak az erdélyi fejedelem állása ellenében nyilvántott szándékai miatt a panasztevő fejedelmet, Rákóczyt, III. Ferdinánd megnyugtatta: ezt magyar nyelven írt sorokban tette⁷⁾.

A Habsburgok általán véve minden magyar tárgyú oklevelökben a latint használták. Első pillanatra — ezzel szemben — különösnek tűnhetik föl, pedig a katonaságnál utóbb még a legsötétebb időkben is ápolt, mert célszerű és természetes gyakorlat, hogy I. Lipót, az összpontosítás nagymestere, hatvan cikkből álló rendszabásait a spanyol örökösödési há-

¹⁾ Döbrentei: Régi Magyar Nyelvmélekek. Buda, 1842. III. k., II. r., 130. l. —

²⁾ Horváth: Magyarország Történelme. 2-ik kiadás. V., 66. — ³⁾ Döbrentei, id. h., 129.

⁴⁾ Pl. 1605. aug. 10. írt levelében: „— ist Ihnen derselb von Ihrer Nation Hauptman Thury Ferenczen eruolgt.“ (Hatvani: Brüsseli Okmánytár. III., 183.) II. Ferdinánd is így ír (u.-o., 190.) 1620. jan. 20.: „Bethlen Gábor mit neuen Pussican-Pallosch animirt wirdet“ és 1621. nov. 18. (244. l.): „Unter welchen er Gabor . . .“ stb. — ⁵⁾ Régi M. Nyelvmé., u.-o., 132. — ⁶⁾ Horvát István: Vertheidigung der berühmten Könige Ungarn. 37. l. — ⁷⁾ Horváth, Magyarország. Tört., V., 412. Azt teszi hozzá, hogy e körülmény „egyetlen a maga nemében.“ Igen, ha Rudolf és II. Ferdinánd előbb említett két írata csakugyan másolat!

borúba indúló magyar katonái számára magyarra fordította s hogy az eskümintát az őrnagyok, századosok, zászlótartók stb. — tehát a főbb tisztek részére magyarul mellékelte¹⁾. — Végre 1709. nov. 20-ról Józsefnek van egy, örökös tartományaihoz intézett, német körlevele²⁾, melyben meghagyja, hogy hazánk határai felé a pestis terjedése ellen magyarul tudó albiztosokat alkalmazzanak. Egyébként a királyi család egymás közt németül levelezett s e leveleiben igen sok becses adatot őrizett meg hazánk történelmének javára is, mint ezt Hatvani (Horváth) „Brüsseli Okmánytár“-a s több más gyűjtemény bőven igazolja.

A királyok legjobb esetben egész közönnnyel teljesítették ősük, I. Ferdinánd, azon ígéretét³⁾, hogy a nemzet nyelvét fenntartják; teljesítették talán annyiban, hogy egyenes támadást nem intéztek ellene; elsajátítására nem is gondoltak⁴⁾. Bizonyosan rég elmúltak azon idők, midőn a magyar nyelv ősmerte túl terjedt az ország határain; most valóságos csodaképen kell fölemlítenünk, hogy Szenczi Molnár Albert „Gramatica Hungaricá“-ját 1609-ben Mór hesszeni fejedelem azért nyomatta ki, hogy legyen miből magyarul tanulnia. Benne is van Molnár síriratában, hogy a német föld segélye, hazája száműzetési helye volt.

Mindez azonban nem akadályozta a törököket, hogy királyainkhoz magyar leveleket ne írogassanak; sőt egy hazánkfia, Somogyi Mátyás csarlóközi, tatai és gesztesi főkapitány sem ijedt meg azon gondolattól, hogy Mátyás főherceghez magyar tudósítást küldjön⁵⁾. Nyelvbeli germanisatióról ugyan ez időben még nem vádolhatjuk a Habsburgokat; hogy azonban mint magyar uralkodók is mennyire németeknek érezték magukat, még csak koronázási és egyéb emlékérmek köriratából is gyaníttatják velünk. Így pl. I. József koronáztatása (1687) idejéről három ilyen érmét ismerek⁶⁾. — Forgalomban levő pénzeik különben egytől-egyig latin jellel bírtak.

Már Miksa erős hajlamot árult el arra, hogy Magyarország s vele a nevét adó nemzet politikai különállását megsemmisítse; utódai nagy következetességgel léptek nyomdokába. Az a panasz, melyet Bocskay pártja

1) Századok, 1873. 174. l. — 2) Edicta publica varii argumenti. 'Per me Stephanum Kaprinai collecta. I. kötet. A budapesti egyetemi könyvtárban. Az egész eredeti proclamatio 7 lapra terjed. — 3) 1527. júl. 18. kelt körlevelében. — 4) Mária Terézia koráig egy osztrák főherceg sem bírta a magyar nyelvet. L. Toldy: „A magyar nyelv az ausztriai ház tagjainál.“ Magyar Világ, 1866., a 34. sz. tárcájában. — 5) 1605. júl. 23. Új Magyar Múzeum. Pest, 1851. I., 355–356. l. — 6) Az első aranyból van, — „Die Segen kommen auf das Haupt Josephs“ fölírrattal; a második — ezüstből — ily jelíggel: „Dir und deinem Samen nach dir. Den 9. Dec. 1687.“; s a harmadik — arany és ezüst — „Joseph der I., König in Ungarn“ körzettel. (A nemzeti múzeum régiség-tárában. I. terem, 3-ik asztal.)

mindjárt a tárgyalt kor kezdetén, 1605-ben, fölhoz, fennmarad az egész koron keresztül. Szemére hányja ott a királynak¹⁾, hogy „Magyarországot eddigelé németek, olaszok s nem magyarok által bírta; hogy kevés magyarnak lehetett válasza, hacsak ezt sok ajándékkal, fáradsággal, költséggel, Bécsben, Prágában, Barbatius, Coradutius, Porsius, Politius, Ioannes Bapt. által nagynehezen ki nem szerezték... Az országbeli jószágokat, írott törvények ellenére, idegen nemzetnek osztotta ő felsége.... A királyi városokban magyarnak házat venni, bíróságot, tanácsosi tisztséget viselni nem engednek... A főkapitányságok, várnagyságok, németek, olaszok kezében vannak; még a hajdúkat is német kapitányok alá vetették stb.

A *katonaság*, mint minden időben, kétségkívül ekkor is legkevesebbet törődött nemzetünk nyelvvel. Kezdve Belgiojason, ki (ha jól emlékszem, 1604-ben) német menedéklevelet írt magyar ember számára²⁾, föl Steinville erdélyi parancsnokig, (1710) ki még csak deákul is alig tudván, tolmács által kellett vele beszélni³⁾, minden császári tiszt beérte a német nyelvvel. Jórészt magában álló adat, hogy a magyargyűlölő Básta György, erdélyi főhadiparancsnok, nevét 1604. febr. 4. egy magyar levél alatt találjuk⁴⁾. — De ugyanezen ember alig ült egy-két napig Erdélyben, már is meg rövidítette nyelvünk jogát, a mennyiben az országgyűlésen latinul beszélt⁵⁾.

Átalán véve a hadsereg tisztjei idegen ajkúak lévén, a magyar hadinyelv kifejlődését a legnagyobb mértékben akadályozták. Annyira ment ez a nemzeti demoralisatio — mert mi más? —, hogy 1605. októberében Győr bevételéről még a magyar Pálffy is német jelentést írt⁶⁾; oly időben, mikor látszólag még nem értettek ahhoz, hogy a császári seregben a nyelv közössége által is emeljék az együvértartozás tudatát! Ezeket a jelentéseket rendszeren németül készítették és ha pl. Berényi Györgynek 1650-ben öntetett ágyúja magyarul kérdi is meg, hogy „ha isten velünk, ki léssen ellenünk“⁷⁾, ez nem akadályozta meg Unterburger Andrást abban, hogy az egri vár ágyúiról 1687-ben német jegyzéket szerkesztszen⁸⁾. A bécsi cs. haditanács természetesen egyik legkövetkezetebb használója volt a német nyelvnek és szinte csodával határos, hogy az erdélyi udvari

¹⁾ Közli Horváth, M.-o. tört., V., 32—33. — ²⁾ Ifj. Bölöni Sándor képviselő váradi kéziratgyűjteményében. — Gróf Herbeville is — még pedig nyomtatott minta szerént — német levelet adott 1705. okt. 1. Kecskemétnek, valamint ugyanazonap Schlick tábornok. (Hornyik: Kecskemét-város története. IV. kötet. Kecskemét, 1866. 376—377. l.) — Még szebb, hogy Caprara tábornagy is német bizonyítványt állított ki a minden ízében magyar Koháry István részére, 1694. aug. 26. (Századok, 1872. 337.) — ³⁾ Cserey M. Históriaja. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1852. 443. hasáb. ⁴⁾ Török-magyarkori Okmánytár. Pest, 1868. III., 43. — ⁵⁾ Századok, 1873. 239. — ⁶⁾ Hatvani: Brüsseli Okmánytár. III., 192—194. — ⁷⁾ Századok, 1874. 428. — ⁸⁾ U.-o. 1872. 337.

kancelláriával latinúl levelezett¹⁾. — Egyébiránt mind-ennek megvan az a szomorú mentsége, hogy „méltányosságból“ vagy miből még a magyar hadi parancsokat osztogató Rákóczi Ferenc egyik óbestere, Armbruster János, is jónak látta a soproniak részére német menedéklevelet kibocsátani²⁾. — A hadsereg egészen német lábon állott s mindamellert, hogy a közlegénység nem beszélt máskép, mint magyarul, mégsem érte azt meg, hogy az egész, sőt a következő században csak egyszer is magyar feliratú zászló alatt csatázhatott volna³⁾. Egy pár célzatos tüntetés, minő volt Strassaldonak 1676. febr. 20. a felkelőket kegyelemmel biztató magyar levele⁴⁾: alig volt egyéb, miben a nemzeti érzület kielégítést kereshetett. Vagy talán abban, hogy 1704. okt. 7. Globitz báró szegedi parancsnok magyar nyíltlevéllel kezeskedett a kiköltözött szegediek hazameneteléről⁵⁾. Magyar emberek, magyar feliratú fegyverekkel⁶⁾ a magyarságot lenéző nemzet érdekeiért küzdének. — II. Rákóczi Ferenc idejében a bennlevő császári tisztek általán latinúl leveleztek; a kevés számú kivételhez tartozott gróf Pálffy János tábornagy, ki 1711. mind a szatmári alkudozásokat magyarul vezette, mind később is több hivatalos okiratot adott ki nyelvünkön. — 1703. jún. 24. gróf Forgács Simon, a „Fölséghes Római Császár és koronás király Generalis Mezei Strázsa Mestere“ szintén magyar pátens levélben tudatta, hogy néhányan az ő ezredéből megszöktek, kiket most a hadi-törvények értelmében való büntetés terhe alatt visszatérésre szólított fel⁷⁾.

A szabadságért küzdő Thökölynek és Rákóczinak érdeme, hogy a király területén is magyar alapon ügyekeztek szervezni a katonaságot; különösen ez utóbbi a maga testőrségét magyar nyelvű tisztek képzőintézetének szánta⁸⁾, minthogy német és francia tisztjei nemigen boldogulhattak a legénységgel. Ily viszonyoknak kell azt betudni, hogy haditanácsa előtt nemritkán franciául szerkesztett harcterveket hánytak-vetettek meg⁹⁾. — A vezénylet azonban tisztán magyarul történt¹⁰⁾ s ezen vezény-

¹⁾ 1701. okt. 1. Történelmi Tár, XIX., 233. — ²⁾ 1704. jún. 1. Csányi János krónikája a Tört. Tár V. kötetében. Pest, 1858. 207—209. l. — ³⁾ Ebben a részben különben kevés aggodalma volt az akkori magyarságnak. Zrínyi is idegen tiszteket követelt a legénység begyakorlására, csakhogy az ő választása a svédekre esett. — ⁴⁾ Kerékgyártó: Magyarország Tört. IV. 56. — ⁵⁾ Hornyik: Kecskemét Tört., 325. Szűcs János kecskeméti kuruc parancsnokhoz azonban okt. 21. már latinúl írt. (U.-o., 329.) — ⁶⁾ Többilyen van a nemz. múzeumban. Egy 1683-i s egy 1704-i fegyver fölíratát Rómer Flóris is közli. (Képes Katalóg a n. múzeum régiségtárában. III. kiadás: 30. és 32. l.) — ⁷⁾ Hornyik u.-o., 230. — ⁸⁾ Ennek rendszabásait közli Romy: Monumenta Hungarica, I., 188. Hanem Rákóczi Ferencet Györggyel téveszti össze. — ⁹⁾ Pl. Rivière a lipantai harcról 1709-ben francia magyarázatokkal ellátott térképet nyújtott be. Századok, 1870. 596. l. — ¹⁰⁾ S úgy látszik, még a fejedelem német ezredeiben is, míg a folyó ügyeket latinúl végezték. Így 1704. máj. 21. diákul kéri a fejedelem gyalog német ezredének őrnagya Kecskemétet, hogy felgyógyult katonáit utána küldje. „Ragozy“, „Keszkmeth“ a szövegben mutatja a németet. (Hornyik: id. h., 301—302.)

szavakat egykorú jegyzékből ismerjük is¹⁾. Magyarok a „hadi regulamentumok²⁾”, a vezető tiszteknek egymással váltott levelei stb.

Hová fejlődött volna a nemzeti érzület, ha e dicső eredményt nem a különben csaknem egész Magyarország valóságos birtokában levő felkelő magyarságnak, hanem magának a koronás királynak serege tudja felmutatni? — Ez azon hatás, melyet (a szabadsághősök lelkes törekvéseit csak alkalomszerűen említve) a bécsi kormány és annak tisztjei a magyarországi hadcsapatokra a nemzetiség s — tegyük hozzá — a nyelv szempontjából gyakoroltak.

A bécsi kormánynak ily befolyása alatt állottak a *pénzügyek* is. E tekintetben némileg még szerencsésekknek mondhatjuk magunkat, legalább a korszak első felére nézve, mert írva találjuk, hogy a kir. kamaránál a magyar nyelvet körülbelül 1660-ig használták³⁾; a szepesi kamara szintén magyarul levelezett. A viszonyok ugyan csakhamar változtak s itt is a latin lépett túlsúlyba; hanem ez időben a kamarák még jócskán megőrizték régi magyar jellegüket.

Valamint a had- és pénzügy, úgy a *küldiplomatia* is osztrák befolyás alatt sínylett, sok tekintetben még a hazai egyezkedéseknél is, mindamelllett, hogy a század elején örvendetes mozzanatok sem hiányzanak. Ekkor t. i. a békekötésekről szóló okleveleket még rendszeren magyar nyelven is kiadták; s ez állítást a zsitvatoroki, érsekújvári, gyarmati és szőnyi alkudások története fényesen igazolja.

A zsitvatoroki 1606-iki békénél fordult először elő azon nevezetes körülmény, hogy a királyljal eddig oly lenézve bánó porta az egyezményt csak akkor hitelesítette, mikor a török szöveget is tolmácsok vizsgálták meg⁴⁾. Nemcsak az értekezések folytak magyarul, hanem (tolmácsaik segítségével) még a törökök és németek is e nyelven szerkesztették az eredeti oklevelet⁵⁾. — Ali pasa és Halil effendi 1606. júl. 24. „hungarico idiomate“ állították ki a fegyverszünetről szóló szerződést⁶⁾ s ide soroz-

¹⁾ Badicz Imre nyomán közli Thaly a Századokban, 1868. 741—742. l. —

²⁾ Rákóczi Ferenc Erdély Fejedelme stb. Hadi Edictuma. Eger, 1705. — Ehhez: A Magyarországi confoederált nemes Statusok és Rendek részéről szabott Hadi Regulák, Articulusok, Edictumok és Törvények. N.-Szombat, 1707. Az aradi Orczy-könyvtárban is. — ³⁾ Tudományos Gyűjtemény, 1830. — XII., 10. Sőt 1685-ből is van adat (M. Nyelveml., III., 401.); hogy a magyar kamara magyarul írt Szegedhez. — ⁴⁾ Hammer-Purgstall: Geschichte des osmanischen Reiches. II., 703. és Ipolyi (ki szerént a Corpus Juris latin szövege csak fordítás) az Új Magyar Múzeumban, 1851—2. I., 150. — Fontos e békére nézve Érdi cikke a Tudománytárban, 1834., III., 230. l. — ⁵⁾ Hammer, id. h., 700—702. — „Conclusio articulorum pacis hungarico idiomate per commissarios caesareos hungaricis data.“ — ⁶⁾ Új M. Múzeum, id. h., 150. Ugyancsak Ali 1607. febr. 26. magyar nyelven írt a zsitvatoroki kir. biztosokhoz. (Hatvani: Okmánytár, III., 222.)

hatni a portával Almáson kötött pontokat is¹⁾. A miből s a következőkből mindenesetre elvonhatni annyit, hogy a magyar államnnyelvet nem az 1879-ki májusi törvény kedvéért találták fel. — Az érsekújvári, 1608. márc. 28. eszközölt, béke szintén hatalmasan bizonyítja a magyar nyelv országos divatát²⁾; ugyanezen évben szept. 22-én Báthory Gábor fejedelem magyarul esküdött meg, hogy a közte és Mátyás főherceg közt Kassán létrejött egyezményt megtartja. S nem lehet megütödnünk, ha ezek mellett azt olvassuk, hogy 1608. febr. 1. a magyar rendek latinul írtak a csehekhez; vagy hogy midőn Rudolf Prágából átküldte Mátyásnak a koronát, latin szónoklatokat tartottak³⁾. — Följegyzek azonban két eseményt, mely visszásságánál fogva inkább meglepő. II. Ferdinánd Bethlenhez 1619-ben küldött 2 német követje mellé ugyanannyi magyar biztost adott⁴⁾; valószínűen azért, mert azt hitte, hogy itt egy kissé hízelegnie kell a nemzetnek. S míg ő ily készséget mutat: Bethlen a nikolsburgi alkudozásokhoz 1621-ben csupán németeket kért tőle⁵⁾ s e részben nem ő az oka, hogy Ferdinánd a németek mellé mégis küldött két magyart. Az egyik úgy, mint a másik, politikai fogás volt.

A deák és török szöveg mellett továbbá magyarul is bírjuk, a már említetteken kívül, 1) az 1615-ki bécsi; 2) az 1616-ki bécsi; 3) az 1618-ki komáromi; 4) az 1625-ki gyarmati és 5) az 1627-ki szőnyi béke oklevelét⁶⁾. Ez utóbbira nézve idézem Gévay tanúlságos megjegyzését⁷⁾: „a cikkelyek, úgy látszik, előbb deák nyelven készültek, azután deákból magyarra és végre magyarból törökre fordítottak. Védik gyanításomat a magyar példánynak erőltetett s kellelénél deákabb, a töröknek pedig olyannyira magyar fordulatjai, hogy még született török ember is csak a magyarnyelv kalauzlatjával igazodhatnék el ezen anyanyelvén kelt okíraton, melyben azonkívül egyes tiszta magyar szavak is találhatóak s melynek még írásbeli hibáira is csak a magyar nyelv adhatott alkalmat,“ mint ezt Gévay példákkal bizonyítja. — Ez alkudozásoknál egyébiránt fölemlíthetni azt, hogy Murtéza nemcsak hangtanilag szintén érdekes magyar levelet írt a király küldötteihez⁸⁾, de írt június 26-án törökül is⁹⁾, a minthogy 5 nappal előbb meghatalmazottjai török levéllel köszöntöttek be hozzájuk, úgy, hogy csak tolmács útján értesülhettek akaratjukról¹⁰⁾.

¹⁾ Új M. Múzeum, id. h., 158—159. l. — ²⁾ L. erre nézve Gévay Antal értekezését az 1835-ki Tudománytárban, V. k., 240. l. A császáriak magyarul, németül és latinul, — a törökök törökül írták alá az oklevelet. Szövege: Katona, Hist. Crit. XXVIII. k., 792. s köv. l. — ³⁾ Brüsseli Okmánytár, IV., 19. és 31. l. — ⁴⁾ Horváth, id. m., V., 208. — ⁵⁾ U.-o., 204. l. Bethlennek azonban 1620-ban is nyílt alkalma Ferdinánd biztosaihoz magyarul írnia. Brüsseli Okm., 185—186. — ⁶⁾ Gévay: A szőnyi békekötés cikkelyei. Bécs, 1837. — III. lap. A gyarmati magyar cikkeket Jászay közli a Tudománytárban, 1837., II. 71—75. l. — ⁷⁾ U.-o., IV. l. — ⁸⁾ Pl. akartok, felbocsátottok, megértettek, — „uk“ és „ük“ helyett. — ⁹⁾ U.-o., 213—214. l. egykorú magyar fordításban. — ¹⁰⁾ U.-o., 208—209.

Együtt az 1627-ki szőnyi béke azon pont, mely a magyar szövegű békekötések végén áll¹⁾. Így egy helylyel ismét kevesebb tere volt a nemzet önállásának nyilvánúlnia, mi leginkább a külhatalmakkal való tárgyalásoknál szokott szembeötleni. Ott, hol az országgyűlés működéséről ejtünk szót, kiviláglik, mily munkásságot fejtettek ki őseink a követségek magyar színezetének megóvására. Feltűnőbb eredmény nélkül. Apróbb ügyekben, pl. 1671-ben a dunántúli pusztahelyek betelepítése dolgában, a törökök és az illető földesurak később is levelezgettek magyarul²⁾ s az 1683-ik egység „punctumait” is a törökből először magyarra fordították és csak azután németre³⁾; hanem mindez már jobbára a kormány s az országgyűlésileg összejött nemzet részvéte nélkül történt. A „conclusiók” az egész koron át latinok s az még az itt tárgyalt kor sarkpontját képező 1711-ki szatmári békének szövege is⁴⁾, mindamelllett, hogy Pálffy és Károlyi magyarul értekeztek volt egymással. „Elgondoljuk — írja Rákóczi 1711. ápr. 18-án⁵⁾ — Pálffy úrnak magyarul szóló síjja elhatotta a kigyelmetek (Károlyi) fülét; de ha magyar is Pálffy úr, nem parancsol Bécsnek, néki is német parancsol, sőt maga is németül szolgál a németnek, — meg fogja végre vallani magyarul, hogy nem tehet róla.”

1711-től kezdve pihen a békealkudozások magyarsága; e nyelven azóta — ennek már 168 éve — egyetlen harc sem nyerte meg a magahalotti bizonyítványát.

II.

A soknyelvű birodalom fölött uralkodó királyok keveset törődtek az alattuk álló népségek nemzeti különösségeivel. Politikai céljok az egységes állam volt s ezt a nemzetiségeknek érezniök kelle, ha egyenesen meg nem támadott nyelvök miatt nyugton lehettek is. — Fogasabb az a kérdés, hogy tett-e hát valamit a nemzet a maga magyarságának érdekében?

Az ellenőrzés joga első sorban az *országgyűlést* illette. S ez csakugyan fölös számú törvényekben tiltakozott az idegeneknek túl a rendén való kegyelése ellen. Menjünk végig a Corpus Juris idevonatkozó paragrafusain s a nagyjából rendezett anyagból is kiviláglik a rendszabályok természete.

¹⁾ Azonban, némi magyar jelleget azontúl is megőriztek a követségek. Így a törökkel való alkudozásokor a küldöttek 1641. dec. 18. ugyan latinúl, de 1642. jan. 14. s febr. 19. magyarul írtak Győr vármegyéhez. Tört. Tár, VIII., 157—161. l. — ²⁾ Báth Károly: Török-magyarorkori viszonyok. M. Akad. Ertesítő. Pest, 1864. IV., 13. s köv. l. — ³⁾ Századok, 1876., 663. Nagy Iván közlése. — ⁴⁾ Kiadta Szalay: Magyar Történelmi Emlékek. V., 441—464. Magyarúl: 425—438. l. — ⁵⁾ U.-o., 377. l.

Már az 1604: 2. t.-c. csak magyar katonákat kíván állíttatni; az 1608: 11. t.-c. a véghelyek felügyelőségeit és kapitányságait született és egyéb (kapesolt-országbeli) nemzetiségűekre bíztná; a 12. t.-c. pedig azt követeli, hogy a német és külföldi katonákat az országból kivigyék¹⁾; az 1618: 7. t.-c. szerint Komáromba és Tatára magyar kapitányt kell tenni stb. Méltányosságra mutat az 1659: 97. és az 1681: 70. t.-c.-nek azon rendelkezése, hogy a szlavóniai határszáron horvátok és tótok viseljék a katonatisztségeket.

A kormányzatra nézve ezek a fontosabb határozatok:

1) Kamarai hivatalokra magyarokat alkalmazzanak²⁾. — 2) A király Magyarországot és csatolt részeit született magyarok és részbeliek által bírtokolja s az ország nagy és kis tisztségeit, még a külföldieket is, nekik adja³⁾. — 3) A külföldiek hazánk jövedelmeibe ne avatkozzanak⁴⁾. — 4) Állítsák helyre az egész kormányzás és magyar tanács méltóságát⁵⁾. — 5) Magyar ügyekben magyar tanácsossal éljen a király⁶⁾. — 6) A harmincadosok magyarok legyenek⁷⁾. — 7) Magyar ügyeket magyarok tárgyaljanak⁸⁾. — 8) Ezentúl ne szorítsák arra a magyarokat, hogy ügyeiket külföldiekkel szorgalmaztassák⁹⁾. — 9.) A török követségben magyarok is részt vegyenek¹⁰⁾.

S e száraz jegyzékkel még koránt sincs kimerítve azon óvintézkedések sora, melyeket a Karok és Rendek a nemzet különállásának biztosítására készségesen meghoztak, de foganatosítani nem tudtak. Könnyű e pontokból kitalálni, hogy a kormányzat mely ágában szenvedett legtöbb rövidséget a magyar nyelv, melyen a latin, mondhatni, döntő diadalt kezdett aratni. — Őseinknek törvényeikben az idegenek ellen intézett hadjárata tulajdonképen sem a magyar, sem a latin nyelv előnyére nem ügyelt, mindamelllett, hogy, a viszonyok természeténél fogva, inkább emezt dédelgette; hanem azzal, hogy a németeket ki akarta szorítani, a német nyelv becsempészésének lehetséges voltát már magától érthetőleg megakadályozta volna. S merő nemzeti önzés volt-e ez?

A ki elolvassa az 1605. dec. 3. tartott korponai országgyűlésen alkotott 15. és az 1608-iki 13. t.-c.-et, nem egykönnyen fog habozni a felelettel. „A szabad városokban — mondja egyebek közt az első¹¹⁾ — a német birodalomhoz bízván, magyarnak házat venni, bíróságot

¹⁾ V. ö. 1609: 17., 1635: 34., 1655: 19. és 74., 1659: 25. és 99., 1662: 3. és 1681: 72. — ²⁾ A törvények közé sorozott bécsi békében (1606). V. 1. §. — ³⁾ U.-o., IX. — ⁴⁾ 1608: 5. és 10. t.-c. — ⁵⁾ 1608: 10. — ⁶⁾ 1608: 9., k. e.; 1613: 25., 1622: 2., 1630: 29., 1635: 28., 1655: 50. — ⁷⁾ 1635: 30., 1655: 11. — ⁸⁾ 1622: 24., 1681: 4. — ⁹⁾ 1618: 8., 1622: 17. — ¹⁰⁾ 1630: 36., 1635: 27., 1655: 50. és 1681: 4. — ¹¹⁾ Közli Döbrentey: Régi M. Nyelveml., III., 145.

avagy tanácsságot viselni nem engedtek, mely dolog gyalázatos a magyar nemzetnek és nem méltó, hogy hazájából kirekesztessék," stb. A fölterjesztések összes eredménye az lett, hogy a király¹⁾ nem „egyezhetik ugyan bele, hogy idegenek és honfűsítettek a 3-ik nemzedékig az országban hivatalt ne viselhessenek; de lesz gondja a született magyarokra. A végházakba is lehet kinevezni magyarokat; hanem onnan német zsoldosok se hiányozzanak." A másik törvény szintén épületes olvasmány: „Eddig a magyarok többször panaszkodtak a Karok és Rendek előtt, hogy a királyi és szabadalmas, bánya- és tótországi városokban sem házat venniök nem szabad, sem hazai és községi tisztségekben nem részesülhetnek. — 1. §. Ennélfogva megállapítjuk, hogy minden szabad városban nemzetiségre való tekintet nélkül válaszszák az elüljáró bírákat és tanácsosokat, s ezentúl magyaroknak, németeknek, cseheknek, tótoknak bármely városban, minden valláskülönbség nélkül, illetőleg föl-váltva és vegyesen adják a tisztségeket. — 2. §. Született magyarok azok közt ellenzés nélkül vehessenek házakat" stb²⁾.

Ily önvédő harcot folytatott a magyar elem s épen a városokban, melyek mint az iparnak, kereskedelemnek és közlekedésnek gyűjtőpontjai, a műveltségnek igen fontos tényezőit foglalták magukban. Valóban, szomorító jelenség látnunk, mily kevéssé tisztelték őseink önmagukat, hogy a kiváltságok csecsebecsét mindenfölött szerető kor elfogultságaival nem mertek szembeszállani és bűnös közönnyel falvaikba és váraikba vonultak vissza a jövevény városi lakók elől; nem csodálnám, ha ily körülmények közt a XVII. században a magyarról, mint politikai nemzetről beszélni, anachronismusnak tartanók. Ha ma nálunk egy nemzetiség úgy beszél, mint beszélt akkor a vezérszerepre hivatott magyarság, bosszankodással fordulnánk el, mert panaszai alapja merőben nem létezik. Talán azért dicsérik annyira a nemzetiségi izgatók a régi magyarok türelmét és méltányosságát, mert megengedték, hogy Pázmány Péternek kissé erős, de jellemző mondása szerint „galléruk alá pökjék a német!"

Nemzetiségünket nem az országgyűlések mentették meg, melyek csak lamentálni tudtak és mindjárt fejet hajtottak a német kívánatok előtt; hanem megmentette a magyarság szívós természete. Hiszen a „Karok és

---

¹⁾ Horváth, V., 27. — ²⁾ Hanem ezen határozatokat az 1655: 34. és 1659: 49. t.-c. is ismételni kényszerült. S mindjárt 1610-ben panaszt tettek egyes magyarok és tótok Thurzó György nádornál, hogy „ilyen becsületünk van a német előtt, hogy azt mondaná: nincsen nektek magyaroknak és tótoknak királyotok, nem is leszen soha, nem is érdemlitek, mert árulók vagytok. Még azt is mondták, hogy ha a német harmadnapig függ az akasztófán és levágnák s felkölhet, tisztességesebb mégis száz tótnál" stb. (Századok, 1868. — 14.)

Rendek“ váltig tiltakoztak ugyan az ellen, hogy minden hivatal külföldiek kezeibe kerül; de a mellett minduntalan honfűsítették a gyakran ellenök vétő bevándorlókat s megengedték, alkalmat nyújtottak nekik, hogy az idáig magyaros aristokrátiát magukhoz idomítsák. Igaz, hogy a meghonosítottnak érdemül tudták be, ha magyarul is beszélt, mint erre példa még Malatesta Frigyes esete ¹⁾ s az is igaz, hogy e bevett idegenek közül sok azután igen jó magyar családot alapított; de mit szóljunk az e fajta indigenákhoz, mint Rueber, Ungnad, Kollonics, Unverzagt, Molard, Teiffenbach, Rothal, Puchaim, Stahremberg, Hoher és Abele stb., kiket az 1681-ki sopronyi országgyűlés szépen megkért, hogy ne útasítsák vissza befogadtatásukat s így megkoszorúzza, erénynek ismerte el a magyar-gyűfölést?

Annál felőtölőbb ez a meghúnyászkodás, mely különben I. Lipót korában jelentkezett a legijesztőbb módon, mert adataink vannak rá, hogy ha latinul szerkesztették is a törvényeket, a tanácskozásokat magyar nyelven folytatták; legalább a latin mellett azt is használták.

Nem hivatkozom a már említett korponai gyűlésre, melynek codexe magyar; sem az 1608-iki kassai országgyűlésre, hol Illésházy magyar beszédet tartott ²⁾; csakis a határozottan királypárti diaetákat veszem szemügyre. Így a pozsonyi gyűlést Thurzó György 1608. magyar beszéddel nyitotta meg³⁾. Hogy Mátyás főhercegnek ugyanott deákül mondott beköszöntőjét tolmácsolni kellett, már említettem és kiváló fontosságú körülménynek tekintem, mert azt bizonyítja, hogy a deákosság épen nem volt általános a művelt körökben sem. Január 23-án Illésházy magyarul tudatta a rendekkel, hogy a bécsi béke értelmében nádort kell választaniok; s ugyanígy mondta el Soprony-város követe a bécsi és zsitvatoroki béke felől táplált vélekedését⁴⁾. Midőn Illésházy és Megyeri ugyanezen országgyűlésen összeszólalkoztak, magyar kifejezéseket használtak⁵⁾. II. Ferdinánd főherceg választása ügyében (1618. máj.) Pázmány magyarul szónokolt⁶⁾. Ezen tolmácsolta nézeteit (1655. és 1680.) Szelepcsényi György is⁷⁾; a segédhadak garázdálkodásai dolgában ezen fakadt ki Wesselényi Ferenc (1661. aug. 24.) és ugyanezen segédhadaknak a felföldön való kitelettetése iránt (1661. dec. 5.) szintén e nyelvet használta gondolatainak közlésére⁸⁾. A következő évről Berényi György magyar szónoklata maradt ránk⁹⁾. S egy Széchenyi Pál, a kiről tudjuk, hogy „rajta s benne (öltö-

¹⁾ 1550: 73. t.-c. — ²⁾ Tört. Tár, 1879. 388—389. l. — ³⁾ Kovachich: *Scriptores rerum hungaricarum minores*. I., 211—215. ⁴⁾ — Régi Magyar Nyelveml. III. k. 2. rész, 132. — ⁵⁾ Kovachich, id. m., I., 239. — ⁶⁾ Toldy István: *A magyar politikai szónoklat kézikönyve*. Pest, 1866. — I. k., XXIII—XXIV. l., hol e beszédnek latin fordítás után eszközölt magyar mása van. — ⁷⁾ Tud. Gyűjtemény, 1835. XI., 95. — ⁸⁾ Toldy I., id. h. — Mindkettő a XXIV—XXVIII. lapig. — ⁹⁾ Századok, 1875., 705.

zete, beszéde, gondolkozásmódja, eljárása) minden magyar volt, — bizonyosan nem tartott deák dictiókat¹⁾.

S az országgyűlések magyarságára van egyéb bizonyíték is. Vagy írt volna-e magyarul a havasalföldi vajda, Radúl, Felső-Magyarország rendjeihez²⁾, ha tudja, hogy ott könnyebben boldogul a neki is inkább kezeügyébe eső latinnal? S e kérdés még akkor sem hozhat zavarba, ha olvassuk, hogy ugyancsak Felső-Magyarország rendjei gálszécsi gyűlésökből már négy év előtt (1604. szept. 8.) latinul adták ki végzéseiket s hogy Bocskay a következő évben, 1605. márc. 29., szintén latinul írt hozzájuk³⁾. — A legszorgosabb utánjárás mellett is magyar nyelvű országgyűlési kiadványra bizonyosan csak elvétve akadnánk; de meg lehetünk győződve, hogy azok teljesen még sem hiányzottak. Így 1608-ban Magyarország Karai és Rendei Szlavónia Karaihoz és Rendeihez, valamint Szabolcsmegyéhez magyar levelet intéztek⁴⁾. 1619-ben pedig a pozsonyi országgyűlés szintén magyar útasítással küldte ki követét, Liptai Imrét, a portára. Figyelemre méltó ez; mert mutatja, hogy akkor a nemzet királyától külön is képviseltette magát küludvarnál; de még fontosabb (legalább tárgyunkra nézve), hogy az országgyűlés magyar nyelven, s a mi szintén örvendetes dolog, szép, tiszta magyarsággal adta ki⁵⁾.

S épen ily magyar levelezést vittek a *nádorok*, kiket, ha a király megerősítését nem nélkülözhatték is, az országgyűlések választottjainak kell tekintenünk. Midőn arról van szó, mit tett a nemzet a maga magyar jellegének épségben-tartására, — az országgyűlésről azonnal a nádor személyére térhetünk át; mindkettő a nemzet képviselője. A nádorok ügyvitelének nyelvét azért is érdemes vizsgálunk, mert abból arra következtethetünk, megmaradt volna-e hazánkban államnyelvül a magyar, ha azt tisztán az ország lakosaira bízzák, s nincs folytonosan kitéve egy idegen hatalom kénykedéseinek.

Nem tudom, mennyiben szabad történelmi olvasmányaimra hivatkoznom; de azt találok, hogy ha a kor ferde divatának hódolva, a nádorok sűrűn szólaltak is meg okleveleikben latinul, a mellett nem mellőzték a magyart sem. Így Thurzó György 1607. márc. 25. magyarul írt Erdély fejedelméhez⁶⁾. Láttuk, hogy ugyanő 1608. jan. 12. magyar beszéddel

¹⁾ Maga Toldy Ferenc is (fia, István, id. munkájához írt bevezetésében, a XI. lapon) a szathmári békéig a magyart ismeri az országgyűlések tanácskozó nyelvének. — ²⁾ Közli Jászay a Tudománytárban, 1839. — Érték., VI., 403. Egy 1623-iki: Magyarország és Erdély Képekben, 1853. — II., 128. — ³⁾ Tört. Tár, 1862. — 166. és 170. l. — ⁴⁾ Régi M. Nyelvel. III. k., 2. r., 124—128. l. Emerre: Török-magyarkori Okmánytár. Pest, 1868. — III., 80—83. — ⁵⁾ Közli Nagy Iván a Tört. Tárban, I. (régii folyam), 199—206. — ⁶⁾ Tört. Tár, XIII., 119.

nyitotta meg az országgyűlést; így parancsolt 1610-ben Kassa-városra¹⁾ s a nádor és országbíró ugyanezévben magyar ítéletet hozott Báthory Erzsébet bűnügyében²⁾. — Esterházy nádor — — azonban tőle nem idézek példát; mert, ha latinokkal vegyest is — magyar leveleiből egész nagy kötetet állított össze b. e. Toldynk³⁾. Magyar nyelven költ Pálffy nádor rendelete (1650. szept. 30.) Somogyhoz⁴⁾, Wesselényi Ferencé 1658., 1659., 1663., 1665—1667. Pesthez⁵⁾, egyebek Nógrádhoz⁶⁾ és gróf Eszterházy Pálé, ki mint magyar író is működött, 1681. Szegedhez intézve⁷⁾. — A nemzet más tisztviselői sem maradtak hátra a nádorok által adott jó példától. Többi közt Keresztury László alnádor és nyitrai alispán 1656-ban magyarul üdvözölte Berényi Györgyöt, mikor annak bárói oklevelét a vármegye közgyűlésén meghirdették⁸⁾; gróf Nádasdy Ferenc országbíró 1660. jan. 21. magyarul szabályozta vas- és sopronvármegyei terjedelmes uradalmainak vadászati ügyét⁹⁾; Draskovich Miklós országbíró szintén magyarul írt dunántúli biztosaihoz, még pedig korszakunk vége felé¹⁰⁾.

A törvényszékek szintén nem tagadták meg az anyanyelvet, ha latinúl szerkesztették is kiadványaik legfőbb részét. Kovachich¹¹⁾ közölvén az 1636-iki pozsonyi nyolcados törvényszék előtt megfordult iratok jegyzékét, több magyar kötelezvényt említ föl. Különösen a tanúvallatások folytak magyarul s az ezekről szóló jegyzőkönyveknek csak bevezetése és befejezése volt latin¹²⁾.

És mit tapasztalunk a **vármegyéknél és városoknál**? Az elsőknél azt, hogy jó magyarok; az utóbbiaknál, hogy a nyelv iránt közönyösek, sőt sokban ellenségesek az egész koron keresztül.

Sárosvármegye protocollumjai 1678-ig folytonosan magyar szövegűek¹³⁾. Nyitra vármegye 1605-iki magyar követútasítója¹⁴⁾ s az imént említett 1656-iki adat arra mutat, hogy nemcsak elvéte élt az anyanyelvvél; 1608-ban Pest rendei a paraszt hadnagyok számára magyar parancsot

¹⁾ Régi M. Nyelveml., II., 400. — ²⁾ Vasárnapi Újság, 1872. — 480. I. — ³⁾ Galantai gróf Esterházy Miklós Munkái. Eredeti kéziratok és kiadások után, a szerző életrajzával. Pest, 1852. — 4 r., CIV. és 448. lap. Győr vármegyére nézve érdekesen egészíti ki Ráth Károly közleménye a Tört. Tár VIII. kötetében. — ⁴⁾ Régi M. Nyelveml., II., 400. — ⁵⁾ U.-o. — ⁶⁾ 1663—1666. Kiadta Nagy Iván a Tört. Tár IX. kötetében. — ⁷⁾ Régi M. Nyelveml., 401. — Egyéb levelei az Új M. Múzeum 1858-iki folyamában. — ⁸⁾ Századok, 1875. 705. — ⁹⁾ U.-o. 498. — ¹⁰⁾ 1683. júl. 22. — U.-o., 1872. 483. — ¹¹⁾ Formulae Solennes Styli in cancellaria, curiaque regum sth. Pest 1799. — CXVII. l. — ¹²⁾ Boda György borsodi szolgabíró 1641. szept., okt. és nov. még ezt is magyarul szerkesztette. Közli K. G. a Tört. Tárbán, 1859. — VI., 101—167. l. — ¹³⁾ Knauz cikke a Magyar Sionban, 1864. — 95. l. — ¹⁴⁾ Századok, 1875. — 526. —

köröztettek¹⁾. Id. Rákóczy György, a király ónodi főkapitánya és Borsod főispánja, mint ilyen, esküjét 1615. július 1. magyarul tette le²⁾; ekként írta sérelmi jegyzőkönyvét a török ellen Győrvármegye 1642-ben³⁾, ekként szólott a nádorhoz 1645. febr. 16.⁴⁾, aminthogy ez is így közlekedett vele, valamint a halhatatlan Zrínyi 1659. jún. 24.⁵⁾, mely napon — s ez nevezetes — Szepesvármegyét hasonlóan magyar levéllel kereste föl⁶⁾. — 1646-ban Nádasdy Ferenc gróf magyarul útasította Soprony- s 1651-ben Zalavármegye közgyűlésére küldött követeit⁷⁾. Átalán a megyék a városokkal magyarul leveleztek⁸⁾. És ha a vármegyék nyelvére a főispánokéból szabad következtetnünk, úgy fölemlíthetem, hogy 1609-ben Thurzó György árvai⁹⁾ és 1632. ápr. 3. Forgács Miklós barsi főispán¹⁰⁾ szintén magyarul állították ki okírataikat. Érdekes ritkaság, hogy Túróc vármegye alispánja 1683-ban latin című, de tót szövegű körlevelet bocsátott közre, keményen megtiltván a magyarul való káromkodást, melylyel mint nyelvbéli jártassággal dicsekedtek a tótok¹¹⁾. — Már III. Károly uralkodásának kezdetén Békés latin nyelven tanácskozott, latin nyelven levelezett s jegyzőkönyveit is úgy vezette. Bihar- és Hevesvármegyék, továbbá Pálffy János nádor, gróf Károlyi Sándor és Eötvös ker. biztos voltak az egyedüliek, kik e megyének magyarul írtak¹²⁾.

Kedvetlenebb föladat a városokról írnom.

Ha visszaemlékezünk az 1605: XV. és 1608: XIII. t.-cikkre, a rájuk vethető bírálattal körülbelül tisztában lehetünk. Remélhetünk-e rokonszenvet a magyar nyelv iránt ott, hol magyar születésűeknek helyök sincs? Annál meglepőbb tehát, ha az üldöztetés után olyas kívánatot olvasunk a királynak a pozsonyi országgyűlés elé 1613. febr. 25. került előterjesztésében¹³⁾, hogy a magyarok a német nemzetet Magyarországbán régi állapotába helyezték vissza. „Mit az ország nem acceptált.“ — Annyi való, hogy a nagyobb városok hébe-hóba feltűntettek egy kis magyar színt, vagy legalább mások akarták őket olyanban bemutatni.

Nem érvelek azzal, hogy Bethlen 1621-ben magyarul írt Sopronyhoz¹⁴⁾; de mindenesetre jellemzőnek tartom azt, hogy e hely, melyhez egy Rákóczinak ezredese, mint föntebb érintettem, jónak látta németül szólni,

¹⁾ Régi M. Nyelveml. III., 400. — ²⁾ Tört. Tár, VI., 245. — ³⁾ U.-o., 1860., VII., 92—123. l.; kiadta Ráth Károly. — ⁴⁾ U.-o., VIII., 198—199. — ⁵⁾ U.-o., VII., 251—253. — ⁶⁾ Századok, 1873. — 133—136. l. — ⁷⁾ U.-o., 1871. — 52—56. l. — ⁸⁾ Példák a Törökmagyarkori Okmánytár I. kötetében. — ⁹⁾ Századok, 1872. — 346. — ¹⁰⁾ U.-o., 1871. — 437—439. l., a nyírségi és kassavidéki pórlázadás ügyében. — ¹¹⁾ Bőven közli a Századok, 1873. — 218. s köv. l. — ¹²⁾ A békésmegyei régészeti és műveltség-tört. társulat Évkönyve. Gyula, 1875. — 67. — ¹³⁾ Sárospataki Krónika. — Tört. Tár, IV., 79. — ¹⁴⁾ Tört. Tár, XI., 174.

az 1608-iki országgyűlésre oly követet küldött, ki a bécsi és zsitvatoroki békéről magyarul nyilatkozhatott. Ellenben „Pozsonyváros oly-igen gyűlölte a magyar nemzetet, most is úgy gyűlöli, hogy házokat elfoglalták, magukat személyökben megtartóztatták.“ E vádat halljuk az 1605. dec. 3-iki korponai országgyűlésen. A besztercebányai tót poroszló még a XVIII. század elején is ezzel adta jelét éberségének: „Szalaj, virrasztaj!“ — a mi a XVII. században még úgy hangzott, hogy „szóljál virrasztó, szóljál.“ Ezt a toronyőr az útcaőröknek kiáltotta le s azok azután — hol előbb, hol utóbb — rá kezdték, hogy

„Hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyon!

Majd megvirrad: hajnal vagyon, szép piros hajnal!“¹⁾ — Pedig Besztercebányán csak nagy fejtörés után engedte meg a tanács, hogy magyarok és tótok házat vehessenek; hanem a „Ring“-körtú paradicsoma még ezentúl is a telivér szászok kiváltsága maradt²⁾. Nem kicsinyelhetjük, hogy Thurzó nádor 1610-ben követküldés iránt magyarul írt Pozsonyra³⁾, hogy a pozsonyi kamra 1624. máj. 2. és júl. 10. magyarul parancsolt Nagyszombatra⁴⁾, hogy Esterházy nádor bíróválasztás dolgában szintűgy értekezett Győr-várossal 1639-ben⁵⁾, melylyel 1647-ben a pozsonyi kamara is magyarul szerződött⁶⁾ s mely annyira magyar volt, hogy mikor oda 1649-ben vasas németeket szállásoltak, csupán egy tisztviselő akadt, ki németül tudott s kit ennél fogva a szállásszerzésben használhattak⁷⁾. Nem kicsinyelhetjük továbbá, hogy egy Rédei László 1661. júl. 8. ekként írhatott Eperjeshez⁸⁾; hogy Kőszeg és Miskolc magyarul vezette a maga jegyzőkönyveit⁹⁾; hogy 1681-ben gr. Esterházy Pál nádor magyar kiváltságlevelet készített Szeged javára¹⁰⁾, mely hasonlót már 1649-ben is kapott, szintén magyar előbeszéddel és berekesztéssel¹¹⁾ s melyhez a kamara magyarul írt, még 1685. márc. 23-án is¹²⁾. — Igaz, hogy német föliratú pecséttel éltek azon idő szerint a szepesi városok¹³⁾ s hogy a levelezés Kézsmárkkal a XVII. században latinul vagy németül folyt; de ez utóbbi azért megértette Dobai Andrásnak 1670-ben hozzáküldött magyar levelet¹⁴⁾, sőt tanácsfűlése 1703. dec. 17. magyar nyelven nyilatkozott a tűzereknek kiszolgáltatandó lovak és vontató marhák felől¹⁵⁾. „Átalában —

¹⁾ Ipolytól: Besztercebánya műveltségtörténete a Századokban, 1874., 700. — ²⁾ Pesty Frigyes: A magyar nemzet mostohasága saját magán iránt. Századok, 1868., 14. l. — ³⁾ Régi M. Nyelveml., II., 400. — ⁴⁾ M. Akad. Evkönyvek. III., 133. — ⁵⁾ Régi M. Nyelveml., II., 400. — ⁶⁾ U.-o., — ⁷⁾ Fehér Ipoly: Győr egyetemes leírása. Budapest, 1874. 506. — ⁸⁾ Tört. Tár, XVI., 167—168. — ⁹⁾ Néhány példa erre a Századokban, 1871., 212—214. Miskolcra 1678—1685. közt: Tört. Tár, 1859. VI. 262—264. ¹⁰⁾ Régi M. Nyelveml., II. 401. — ¹¹⁾ Közli Podhraczy a Tudománytárban, 1840. — ¹²⁾ Értekezések, VII., 324. — ¹³⁾ Régi M. Nyelveml., II., 401. — ¹⁴⁾ Tudománytár. Új folyam, 1838. III., 185. — ¹⁵⁾ Századok, 1872. 684. — ¹⁶⁾ U.-o., 583.

így szól egy lelkes írónk¹⁾ — a kurucvilág megnyitától kezdve egész végéig Kassa-városa mindig s Eperjes, Bártfa, Szeben, Lőcse és Kézsmárk is többnyire magyarul correspondeálnak egymással. A mint azonban 1710-ben az utolsó kuruc kivonult valamelyik városból, a magyar szó is száműzetett vele, a hivatalos nyelv azonnal latinra, majd németre fordul. Csak Kassa maradt még, mint egész a szatmári békéig fennálló s mint a magyarságnak szélén fekvő, kissé magyarabb.“ — Bizonyosan rájuk kényszerítették Rákócziék a maguk nyelvét! — fognak sopánkodni a magyar államnyelv ellen izgatók; hanem az igazolásba beletörnek a késők.

Az alföldi városok általában véve magyar jelleműek és nyelvűek voltak; a felföldiekben és dunántúliakban a kálvinista-vallás mellett nem kevésbbé ápolta azt a céhrendszer is, mely főleg e században magyar alapon szervezkedett²⁾; 1706-ban Rimaszombatból ismerünk magyar árszabást³⁾, melyben a nyelv kutatói is sok derék szókincsre akadnak. A XVII. századból ránk maradt egy magyar tankönyv az ötvösök számára⁴⁾ stb., szóval a magyarországi iparos abban az időben még nem volt okvetetlenül német.

Világos, hogy a nemzeti elem a községekben romlott meg legkevésbbé. Ezek pecséteinek körirata ékesen szóló tanúság magyarságuk mellett. Idáig⁵⁾ az általam vázolt korból 121 magyar köriratú pecsét ősmertetését bírjuk⁶⁾. És érdekes, hogy a verebélyi (nógrádi) magyarok már 1605-ben magyarul tudó, vagy legalább magyar felíráttal ellátott harangra bízhatták adóssági ügyeik tisztázását. — Tény, hogy oly helységekre is akadunk, melyek azóta magyar színöket elvesztették; pl. 1642-ben a ma már tót Csörgőfalura⁷⁾. A most magyar és tót lakosokkal bíró Néver nemeseihez Bellusy Miklós bars megyei szolgabíró 1614. aug. 24. magyarul írhatott⁸⁾. Sövényház-falunak (Győrvármegyében) akkor magyar lakói most németek⁹⁾. Ellenben Szent-Ivánban (szintén Győrben), mely 1699-ben, legkésőbb 1718-ban, a szomszédos mosonyi Kimléből horvát népességet nyert, most

¹⁾ U. o. A rosznyói tanácsülések jegyzőkönyvei is csak 1631-ig németek, azontúl főlválva magyarok és németek; 1666-tól József koráig egészen magyarok. (A m. Tört. Társ. kirándulása. Budapest, 1876. 50. l. A bányavárosokra nézve l. Botka cikket a Századokban, IX., 157.) — ²⁾ Archaeologiai Értesítő, 1874. Több magyar céhlevél (rendezéséssel most foglalkozik Römer Flóris.) Már 1629-ből emlékezik magyar céhpecsétről a Századok, 1872. 648. — ³⁾ Tört. Tár, XVIII., 250.—273. — ⁴⁾ Századok, 1876. 555. Ballagi Aladáré. — ⁵⁾ A Tud. Gyűjt., Tört. Tár., Új M. Múzeum és Századok elszórt közlései nyomán id. Szinnyey a maga Repertoriumában (Budapest, 1874.) 112-öt mutat ki. Azóta a Századok még 9-et közölt. — ⁶⁾ Évtizedek szerint volt: 1601 — 1610-ig 5, — 1620-ig 6, — 1630-ig 8, — 1640-ig 6, — 1650-ig 2, — 1660-ig 10, — 1670-ig 5, — 1680-ig 7, — 1690-ig 10, — 1700-ig 25 és 1710-ig 37. — ⁷⁾ Századok, 1868. 622. — ⁸⁾ Századok, 1875. 531. l. — ⁹⁾ Győrm. leírása, 530.

az istentisztelet és iskola egészen magyar és az öregek is tisztán beszélnek magyarul; csak a viseletben van valami sajátság¹⁾. A somogyi vendek is azóta magyarosodtak meg²⁾ stb. — Nem esoda ennél fogva, hogy a gesammt-monarchisták a „közérzület“ növelését célozták a magyar vidékek germanizálása által. A Kollonics elnöklete alatt Magyarország újrászervezése végett javaslatlételre kiküldött bizottság 1689. nov. 15. a császár elé terjesztett munkálatában nagyon kívánatosnak találta, hogy az ország hítségét a legkedvezőbb feltételek mellett eszközözendő német gyarmatosítások által emeljék³⁾. Emelték is a következő évtizedekben oly sikerrel, hogy jó időre megváltoztatták vele Dél-Magyarország ethnographiai ábrázatát.

Egyes török várakban elzárt magyarok börtöneikbe is bevitték a nemzet nyelve iránt való szeretetöket s mintegy községi életet kezdve, pecséteikre magyar köríratot illesztettek; így az esztergomiak és budaiak⁴⁾ — Egyébiránt falúhelyek is éltek latin köríráttal, mire van példa, quantum satis; a sok közül 1691-ből csak Bujákat és Ecseget említem⁵⁾; vagy Sarkadot (Bihar), mely 1677-ben a magyar mellett latin köríratú (kisebb) pecsétet is csináltatott.

A községek és városok magyarságára befolytak az *egyházak* is. A kath. hit ugyan ősi hagyományaitól nem távozhatott és szertartásaiban megőrizte a latint; azonban kétségtelen, hogy oly időben, midőn főpap egy Pázmány volt, minden, a latintól szabadon hagyott helyet a magyar nyelv foglalt el az isteni tisztelőben is. Hogy az egyházi énekek magyarok voltak, fölös számú bizonyosságaink vannak⁶⁾; s már akkor megzendült a hívők ajkán a mai napig hangoztatott ének:

„Áldd meg országunkat,
Mi magyar hazánkat!
Vezéreljed jóra
A mi királyunkat . . . .“

1) U.-o., 553. — 2) Fényes, Magyarorsz. Leírása. Pest, 1847. II., 65. — 3) Kro-nes: Geschichte Oesterreichs. Bécs, 1879. IV., 25.—26 — Ó anachronismusnak veszi, hogy magyar részről ebben a magyar nemzetiség eltörlését s hazánk németesítését keresik. — Rendszeres germanizálásról mi sem szólunk; de e kis összeállításból is eléggé kitűnhetett már, hogy a XVIII-ik századbéli németesítés jó-előre vetette a maga árnyékát. S ez a lajtántúli reactió bizonyosan még előbb bekövetkezik, ha nagy-részt épen a kiszemelt vidékeket nem tartja örökös forrongásban Thökölynek s Rákócziának nemzeti fölkelése. — 4) Tört. Tár; Pest, 1858. — III., 260. „E körülmény — írja Ráth Károly az Új M. Múzeumban, I. folyam, II. k. 635. l. — számos oly egyéneket fog elnémitani, kik a magyart nyelvére nem ügyelő, ezt elhanyagoló és nevezetes nyelvemlékekkel, felíratokkal stb. szükölködőnek tartják.“ — 5) Példák a Törökmagyar-kori Okmánytár I. kötetében. — 6) Bartalus István: Magyar egyházak szertartásos gnekei a XVI. és XVII. században. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. 1867—1870. I. 84. l.)

És a magyarság ügyét oly emberek sem engedhették kialudni, minő egy Széchenyi Pál kalocsai érsek vala. Egnél több forrást idézhetnék, melyekből kiténik, hogy magyarul írtak az érsekek, püspökök, kiknek egy része nemzeti irodalomtörténetünk legfényesebb lapjain örököltette meg nevét. A káptalanok maguk is leveleztek magyarul¹⁾. — Szinte példa nélkü. áll, hogy a debródi confraternitás 1633-ban magyar nyelven írta meg rendszabásait²⁾; de még csattanósabb lesz fölemlítenem, hogy a magyarországi ferencrendű szerzeteseket, bizony, nem magyar, hanem o l a s z főnökük 1639-ben magyarul hitta meg a római közgyűlésre³⁾. Kárba ment volna e figyelem, ha Rómában magyartalanoknak ismerik kath. papjainkat. Rákóczi 1706-ban még a bessarábiai magyaroknak is küldött katolikus magyar papot; mert lakott ugyan náluk görög pópa, de a különben oláhúl is tudó népség inkább keresztetetlen hagyta gyermekét, semhogy vele kereszteltesse meg⁴⁾. — Hasonló ragaszkodást mutattak az anyanyelvhez a Sopronyból és Pozsonyból még 1460. táján elűzött s Moldvában letelepedett magyar hussiták is. Ezek — egy 1647-iki tudósítás szerint — „még most is az anyanyelven éneklék a misét és a litániát“ és csak ekkor nyugodtak bele, hogy legalább a misét végezzék latinúl, míg az énekléseket a mise előtt és után ezentúl is magyarul folytatták⁵⁾.

Isméretes a protestantismusnak érdeme a magyar nyelv terjesztése körül. Az istentiszteletben és közigazgatásban az anyanyelvet fogadták el. Ennek megfelelőleg a zsolnai zsinat 1610. márc. 29. „a magyar, német és tót nemzet“ részére 3 felügyelőt rendelt⁶⁾ s így volt vidékenként is más-más az istentisztelet nyelve. Thurzó György nádornak 1617. Bicsén végbement temetésén annak hivatalos „rendje és módja szerint“ „az tót prédicatio az templomban és kívül a Czimeteriumban azon képpen; magyarul pedig az Schola ablakjárúl prédikált Diósi uram.“ S azután is, hogy a testet a várból megindították, megint két beszédet tartottak; az egyiket a nagy palotában Boldizsár uram mondta magyarul, a másikat pedig „itt alatt“ az újhelyi prépost tótúl⁷⁾. Sőt ez időben ifjabb Pilarik István arról volt nevezetes, hogy Nagy-Szombatban és Modorban cseh szentbeszédeteket

¹⁾ Knauz: a Magyar Sionban, 1864. 95. l. — ²⁾ Szilágyi: A magyar tört. társulat 1878. évi kirándulása. Budapest, 1878. 134. l. — ³⁾ Tudománytár, 1834. III., 242. A század végén 1693-ban a ferencrendiek komáromi congregatiója nyomtatásban is kiadta magyar rendtartásait. L. Magyar Könyvszemle, 1879., 28. l. Aradon azonban a ferencrendi minoriták mindjárt eleintén német szervezetet adtak házuknak s 1702-ből fennmaradt pecsétjük is német; az első magyar hitszónok 1740. decemberében jött Aradra. (Lakatos Ottó pleb. úr szíves közlése.) — ⁴⁾ Századok, 1868. 582—583. l. — ⁵⁾ Hunfalvy Pál: Magyarország Ethnographiája. Budapest, 1876. 411. — ⁶⁾ Frankl (Fraknói): Pázmány Péter és Kora. Pest, 1868. I., 96. — ⁷⁾ Századok, 1876. 427.

intézett a csehekhez¹⁾. Világos, hogy e mellett a latin megmaradt tudományos nyelvnek, melyet minden papnak ösmernie kellett. Például az épen előbb említett zsolnai végzések is latinul keltek s Pázmány szintén úgy felelt. Egyesekre nézve pedig jellemző, hogy a hazájából ev. püspök létere menekülni kényszerült Fekete István püspököt Magyarország határán Feldsbergben az árulta el, hogy szintén bujdosó magyarruhás társához latinul szólt. Ezt a fuvaros, mint felsőbb és kivált papi műveltségre vallót, gyanúsna tartván, az elfüljárók kezeibe szolgáltatatta őt. Bécsbe, majd Pozsonyba vitték, hol Kollonics 1681-ben a foglyot hitének elhagyására bírván, ez áttérésének okát latin, magyar és német nyelven nyilatkoztatta ki²⁾. Azt is a ref. vallás szellemében tette az 1707-iki rózsahegyzi zsinat, hogy a még használatban volt utolsó latin éneket is kiszorította s helyébe a hitközség anyanyelvén szerkesztettet fogadta el³⁾.

A jobbára egyházi gyámkodás alatt álló *iskolákban* a kor divatjához képest az oktatás általán véve latinul ment; de az ifjúság nem hanyagolta el a magyar nyelvet sem, mint ez az 1629. óta általuk előadatni szokott magyar színművekből is kitűnik⁴⁾; sőt mérült föl vélemény, mely szerént iskoláink nyelve Mária Terézia koráig egészen a magyar volt⁵⁾. Ez állítás azonban inkább csak a protestáns tanintézetekre vonatkozhatik s ott is csupán némely részben; hiszen a felvidéken és bányavárosokban majdnem mindenütt külföldi ember teljesítette az igazgató tennivalóit. Szent, de sikertelen kísérlet volt Apácai Cseritől és Mártonfalvi Györgytől, hogy a magyar nyelvnek a tanszékeken a deák mellett helyet biztosítsanak⁶⁾. A szoros értelemben vett Magyarországbán követők nélkül maradtak: a nagy szándék bukása halálukkal egyidős. Az azon korban működött paedagogusoknak legnagyobb tömege úgy értelmezte a nevelésnek klasszikai alapra való fektetését, hogy mindent latinul kell tanítani és hogy a növendékeknek máskép még órán kívül sem szabad beszélniök. Azért mindenütt seniorok ügyeltek föl „a schólán belől magyarul beszélőkre“⁷⁾. Ha azonban a modern oktatás előtt oly természetesnek látszó körülmény, t. i. a tantárgyaknak az anyanyelven való előadatása, akkor még csak a jámbor vágyak közé tartozott is, már nőni kezdett egy árny, mely a világosságnak szánt tér fölött sokáig borongott. A helyett, hogy az országnak nevet adó nép nyelvét hivatalosan ápolgatták volna, lassankint már hozzáfogtak, hogy

¹⁾ Czvittinger: Spec. Hung. Litt., 303. — ²⁾ Századok, 1876. 211. — ³⁾ Prot. egyh. és isk. Lap. 1877., 15. sz., 450. l. — ⁴⁾ Toldy rövid czikke a M. tudom. intézetek hív. Értesítőjében. Pest, 1851. 155. l. — ⁵⁾ Mátray Gábor u.-o., 150. l. — ⁶⁾ Toldy: A m. nemz. Irodalom Története. Pest, 1868. I., 75. — ⁷⁾ Nagykőrösi Krónika (N.-Kőrös, 1856.) és I. a 156. lapon közli a seniornak 1693-ban adott esküformát.

a tantermekbe csempészsék a német nyelvet. Kötelező tanítását akkor rendelték el, mikor 1703-tól fogva a határőrvidék szervezéséhez fogtak¹⁾. Kommandó-szóra történt: nem vitatkoztak fölötte; a két vitakozó — a latin s a nemzeti — nyelv közt egy harmadik örült — a német.

Mikor Teleki László grófot 1761-ben bemutatták Ferenc császárnak, ez azt kérdezte tőle:

„Ön a tudós Teleki?”

— Nem, fölséges uram; a fiam az.

„S miért nem felel nekem németül a nem-deák kérdésre?!”

Teleki fölsóhajtott.

— Oh, felséges uram! Az én gyermekkoromban a magyar még nem tanúlt idegen nyelvet . . . .²⁾.

Ez a gyermekkor pedig az 1711. előtt megélt időkre vonatkozik; a későbbi Telekiek kiváló hazafiak voltak ugyan, de németül is jól beszéltek.

A *magánéletben* azonban széltére járta a magyar szó s egy sem akadt államférfiaink közt, ki a fennmaradt roppant számú levelezésekben, ha mindjárt a latinnal fölvaltva is, nem élt volna vele. Végrendeletek, bizalmas értesítések, naplók, szerződések, gazdasági útasítások stb. keltek e nyelven, mely, főleg II. Rákóczi Ferenc áldásos működésének idejében, úgy szólván magához ragadta az elsőséget³⁾. „Nyögve és pironkodva” vallja ugyan be Zrínyi⁴⁾, hogy korának emberei messze estek vitéz eleik erényeitől; de azok és ezek közt még mindig talál egy közös tulajdont: „nyelvünket és szólásunkat.” Ehhez legsivárabb napjaiban sem lett egészen hűtellen a nemzet. — Igaz, hogy a latin nyelv tudását nélkülözni nem lehetett: ezt a közpályán s a társadalomban egyaránt megkövetelték. Ily társadalmi tekintetek nem ritkán még nőket is rávezettek, hogy latinul tanuljanak. 1670-ben Szécsi Mária azt írhatta⁵⁾, hogy a leveleket „magyarból secretariusa által diákra fordíttatta, és noha diákul vagynak írva, mindazáltal azokat mind érti és mindeneket consentiál.” — Egyáltalán a külföldre menő fiatalság egyik fő törekvése oda irányult, hogy nyelvben való jártasságra tegyen szert; hazai iskoláink is rendkívüli gonddal ápolták itthon a latin nyelvet. Érdekes, hogy 1699. febr. 26. az ál-Károlyi István ügyében tartott tanúvallatás alkalmával a jogkövetelő ellen érvül hozták fel, hogy a mint nem felejt-hette el anyanyelvét, úgy tudnia kellene latinul is, mint a ki — ha igazán Károlyi — a retorikát elvégezte; s a vizsgáló bizottság figyelme arra is

¹⁾ Molnár Aladár beszéde a m. képviselőházban, 1879., ápr. 30. — ²⁾ Kazinczy Útazásai. Pest, 1873. 244. — ³⁾ Csak a Thaly-féle Archivum Rákóczianum kötetét kell forgatnunk, hogy tisztelettel hajoljunk meg e korszak magyar szelleme felé. —

⁴⁾ Munkái, 777. hasáb. — ⁵⁾ M. akad. Értesítő. 1864. IV., 168.

kiterjedt, hogy míg a valódi Károlyi hibás hangejtése folytán „k” helyett mindig „t”-t mondott, — ez, t.-i. Nagy Gergely, tisztán beszél. „Már pedig a természettel ellenkezik, hogy az, ki nyelvének hibáját férfikoráig érezte, későbbben javulást találjon.“¹⁾)

Társaságban, főleg női társaságban azonban csaknem kivétel nélkül a magyar szó járta. Az csendült meg az aszszonyok ajkain; sőt írótolluk hegyére is azt vették²⁾). Mikor a férfiak azzal voltak kénytelenek beérni, hogy az állam romjaiból legalább a politikai látszatot mentse meg: az asszonyokra maradt az a fölséges kötelesség, hogy a gagyogni kezdő gyermeket magyar szóra tanítsák és hogy azután is folytonosan ápolják szívében a magyar nyelv iránt való szeretetet. Nemzedékről nemzedékre szállt e kegyelet s az unokák keblében végre lángra gyúlt. Esményi alakok e részben a XVII. század magyar női, — méltók a nyelvét most már átalánosan becsülni tudó kor hálájára.

Még 1695-ben is, mikor a germanisatio már első nagyobb hullámain kezdte vetni, úgy írt Kollonics-hoz Rákóczi Erzsébet grófnő, hogy soraira csak későn válaszolhat — „n a g y - n e h e z e n szerezhetvén magamnak arra alkalmas embert, a ki n a g y j á b ó l megmagyarázhatta az eminentiád nekem n é m e t n y e l v e n írott levelét.“³⁾ — Pázmány Péter pedig, kinek első ismert magyar levele 1605. ápr. 4. kelt⁴⁾, egy híres munkájában⁵⁾ Alvinczit cáfolgatván, kikel annak azon gúnyolódása ellen, hogy nevének német értelmet tulajdonít. „Azt írod, hogy az én nevem németül hízlalt disznót jegyez. . . . De megbocsásson disznóságod . . . magadnak tartsd meg ártányságodat: az én nevem Pázmány, nem Pasman.“ — A kor végefelé is, úgy látszik, inkább a mind-nagyobb fejlődésnek indult francia nyelv honosult volna meg, a hagyományos, latin mellett, főbbjeink társalgásában. Maga Rákóczi, ki ugyan Ilona nővérével együtt már gyermekkorában magyar versben köszöntötte föl édes anyját⁶⁾ s néniével és másokkal is jobbra magyarul levelezett, oldala mellett pedig mindig tartott magyar embert s ráadásul folyvást beszélt németül és latinul is⁷⁾: magyarul szerkesztett, de elveszett emlékiratait franciául bocsátotta világgá s a táborában levő francia tisztekkal saját nyelvökön tanácskozott, mind-

¹⁾ Walther Imre a Századokban, 1873. 271. l. — ²⁾ B. Radvánszky Béla az idén adta ki „Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században“ című nagy művét, mely tömérdek adattal igazolta, mit köszönhet nyelvünk a családi életnek. —

³⁾ Győri tört. és régészeti Füzetek. II., 31. — ⁴⁾ Századok 1873., 256. E szerint élcsik az Új Magyar Sion véleménye (1872. III., 556), mely erre nézve 1614. ápr. 20-át említette időpontúl. — ⁵⁾ Az Igazságnak Győzedelme. Pozsony, 1614., 62. l. —

⁶⁾ Thaly: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor Irodalomtörténetéhez. Budapest, 1872. I., 212–224. l. — ⁷⁾ Thaly, Rákóczi Emlékirataihoz ragasztott bevezetésében. 5. kiadás. Pest, 1872. 11. l.

amellett, hogy midőn 1700-ban XIV. Lajoshoz intézett leveléről szól, maga bevallja, hogy akkor még nem volt eléggé járatos a francia nyelvben¹⁾.

Helyet, és pedig dicső helyet talált a magyar nyelv az *irodalomban* is. Egy Pázmány, egy Zrínyi, egy Cseri működése erkölcsi diadalt szerzett annak a divatos tudományok minden ágában. A múlt XVI. század irodalmi termelése több mint megháromszorozódott s 380-ról a XVII. század alkonyáig 1352-re, 1711-ig pedig 193-ra emelkedett a magyarul megjelent művek száma, úgy, hogy ezt 1600—1711-ig bátran tehetjük 1600-ra²⁾. Az azokban gyakorolt irály nem mondva csinált, csupán tudósokat szolgáló, hanem szélteben használt nyelvre mutat, mely otthonos volt a nép minden rétegében. A könyveknek ezen tősgyökeres magyarsága erős argumentum arra, hogy országunk nemcsak viselte, — meg is érdemelte akkor a „magyar“ nevet; ilyen eredetiséggel csupán ott lehetett írni, hol a szó maga kívánczolt le a toll hegyére s a hol a papiros olyan tükör volt, mely hamisítatlanul vette föl a közélet tiszta magyarságának képét. Nemzeti irodalmunkat az általános szükséglet teremtette; az növelte, az izmosította. S ezen irodalom hálával fizetett, mert a tudományok és ösmertek terjesztésén kívül az anyanyelv iránt való tiszteletet is öntudatosá tette; ez utóbbit ébreszteni minden időben hivatásának tartotta. A magyarul beszélő ősök elnémultak, két százados sír borúlt reájok; de az a másfél ezer könyv is elegendő, hogy magyarságért buzgó szívök melegét korunkig éreztesse.

Voltak azonban saját véréket megtagadó magyarok is. Így 1613-ban ifjabb Báthory András, Istvánnak lengyel anyától született fia, a magyarokat ebeknek nevezte. „Idegen nemzetből való házasságnak gyümölcse“ veti utána a krónikás³⁾. Sokáig e vértagadók közé sorolta a közvélemény magát II. Rákóczi Ferencet is, ki Bécsben német ruhát viselt, magyarul beszélni sem akart, sőt gyakran azt mondotta: ha tudná, melyik oldalcsontja vonja a magyarokhoz, kirántaná és elvetné. Az ifjú azonban, a gyanútól megtisztultan, pár év múlva mint nemzetének szabadságharcosa lép előtérbe.

¹⁾ Horváth, id. m., VI. 280. — ²⁾ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1879. n. 8 r., 751 lap. E korszakalkotó mű egymaga 1793 címet közöl. A „M. Könyvszemle“ azóta még 133-mat adott hozzá s ezzel az összeg 1926-ra növekedett, — csaknem 1000-rel többre, mint a mennyit Sándor István a század elején ösmert. Pótlékok, adalékok egymást érik Szabónak döntő sikerű föllépte óta s egyre jobban bizonyítják, hogy a XVII. században már közönséges volt az a vágy, hogy a nép magyar könyveket olvashasson. — ³⁾ Sárospataki Krónika. — Tört. Tár, IV., 82. Zrínyi Miklós is megrotta 1653-ban Csáky Lászlót, ki „leányát németnek és csaknem lelkét ördögnek adja.“ Századok, 1868. 642. l.

Nagy fokra hágott a gyűlölködés a magyarok és németek közt. Az a kicsinylés, melylyel ezek amazoknak minden szándékát bírálgatták; az a hidegvér, melyet a haza sok jó fiának elpusztításában tanúsítottak; az a kíméletlenség, melyet a német katona a föld népén szelvében gyakorolt; s magának a kormánynak azon nem szűnő önzése, melylyel a magyarságot a német elembe olvasztani óhajtotta, — nálunk a legnagyobb elkeseredést szülte az úrrá lenni akaró nyugati szomszéd ellen. Azt hitte a magyarság, hogy a nyíltan ellenséges török több méltánlyattal van nemzetisége iránt, mint a pártfogó szerepét játszó osztrák. Bocskay vezére, Homonnai Bálint, 1605-ben nem hisz Dóczy András minden hűségesküjének. „Mint hogy kalapos süvege és német saruja van — isten bocsásson neki!“¹⁾ Viszont a németek is telvék bizalmatlansággal a magyarok iránt²⁾. 1683. a bécsiek, mint Vajda László, Apafi követe, írja³⁾ — „a magyar ruhában járókat megtámadták, kutyáknak nevezték. Ti erdélyiek, ti hoztátok ránk a törököt — így szidalmazták; — de várjatok, mert ha fordul a kocka s bevehetjük Erdélyt, bizony, megtanítunk benneteket!“ Egyre hajtották, hogy a magyaroknak majd nemsokára letépi forgóikat, kucsmaik, kalapjaik ékességét s megfékezik a szilaj népet; dolmányaik arany és ezüst gombjait ólomgombokkal cserélik föl, — szűk nadrágba szorítják láb-száraikat s igát vetnek kevély nyakaikra⁴⁾ stb.

S nézzük meg — nem mondom, az országos iratokat, melyek annyiszor kifakadnak az elnemzetietlenítő politika ellen; csak a költészet vad rózsáit⁵⁾, a sokszor ügyetlenül írt históriás énekeket és dalokat kell át-futnunk, hogy meggyőződjunk a németgyűlölés szenvedélyes voltáról. Az adott tápot az erdélyi fejedelmek támadásainak is.

Nem voltak jobb szívvel hozzánk a s z e r b e k sem, kiket Lipót 1690. aug. 2. többi közt annak kinyilatkoztatásával fogadott be Magyarországra, hogy „rác nemzetbeli és nyelvé érsekül“ azt tehetik, kire épen választásuk esik s önkormányzatukat elegendően körülírta⁶⁾. — 1703. aug. 9.

¹⁾ Homonnai naplója 1605. aug. 10-ről. — Tud. Társ. Ért., 1839. V., 180. — Ezen német kalapért Sennyei Ferenc és Vécsei Sándor 1697-ben néhány sebbel fizetett meg. Kerékgyártó: Magyarorsz. Tört. VI., 3. — ²⁾ Kollonics Szigfrid írja Léváról 1605. jan. 4., hogy Léván nem segíthet, mert házában az ellenség. Egy magyarban sem lehet bízni. 1605. márc. 16-ról írják, hogy 12-én Fülel megadta magát a budai töröknek; a 180 németet törökök kísérték el Véglesig, mert a magyarokban nem bízhattak. A szász választó 1605. júl. 6. arról vádolja Bocskayt, hogy nem a pápistákat, hanem a németeket üldözi. Egy német tanácsúr szerint (1605. jún. 25.) a végváratok jó karban kell tartani s nem szabad magyarokra bízni, stb. (Tört. Tár., 1878. 915–920. l.) — ³⁾ Cserey históriája. 138. — ⁴⁾ Horváth, id. m., VI., 12. — ⁵⁾ Gyönyörű koszorút kötött ezekből Thaly. (Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor Irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. — 8-r., XXXII 396 és 352 l.) — ⁶⁾ Századok, 1868. — 536.

Rákóczi őket is felszólította a szabadságnak közösen való kivívására; ők azonban saját szerb vezényleti nyelvök mellett írtó háborút üzentek a magyarságnak, gúnyosan mellőzve Rákóczinak 1707-ben s most már anyanyelvökön hozzájuk küldött kiáltványát is¹⁾. Pedig a közbejáró szerepére maga az orosz cár vállalkozott²⁾. A szerbek a királyhoz már 1708. jan. 4. beadott folyamodásukban árát szabták hűségöknek, — egyebek közt azt kérve, hogy a megyékben és kir. városokban azonképen meheszenek elő, mint a németek és magyarok³⁾. — A horvátok s velök a magyar uralom alá különben nem tartozó dalmaták ez időben már nyelvöknek ápolására gondoltak, s míg a szerbek a következő században is a régi merev hagyományokhoz ragaszkodtak, ők külön nemzeti irodalom teremtéséhez fogtak s kiragadták az egyházban elfogadott ó-bolgár nyelv nyűgéből. Gundulics, Palmotics, Bunics Vucsicsevics és Gyorgyics a XVII. században már annyira művelték, hogy az irodalmilag is támaszthatott bizonyos igényeket. Oly emberek viszont, mint gróf Zrínyi Miklós, annak a módját is értették, hogyan lehetnek jó magyarok a nélkül, hogy megtagadják horvát eredetöket. 1622. óta ugyan, midőn Preyer horvát, cseh és német katonákkal hányatta kardra Csepreg magyar lakosait, sok más alkalom kínálkozott arra, hogy a horvátok a magyar elem rovására is megmutassák az uralkodó-házhoz való föltétlen engedelmességöket, s ezt kivált II. Rákóczi Ferenc fölkelésének idejében tanúsították; mindazáltal eleintén Rákóczi is számított rájuk s 1706-ban fegyverre szólító magyar, latin és francia kiáltványokkal árasztotta el őket. Föl is húzták sokan a magyar ruhát; azonban oly erős volt már e vidéken a katonai uralom befolyása, hogy az az egész mozgalmat, aránylag rövid idő alatt, csírájában elnyomhatta⁴⁾.

Tőt századokat is szerveztek 1709. óta a császáriak; a nagy többség azonban híven végig küzdötte Thököly és Rákóczi harcait.

* * *

Körülbelfül így állt a magyar nyelv a régi királyságban. Nem szenvedett szándékos lealáztatást; sokban a latin mellé rendelve jelent meg. Igazi diadalát azonban Erdélyben ülte.

---

¹⁾ U.-o. 544. és 582—583. l. Hornyik János cikke („A rácok ellenforradalma“). Egyébiránt Monaszterly rác tábornok viszont magyar nyílt levelet intézett a pest-megyei és kiskunsági községekhez, 1703. dec. 5. (Hornyik: Kecskemét Tört. 260. l.)
²⁾ és — ³⁾ u.-o. 705. — ⁴⁾ Századok, 1879., 297—298. l.

II. Erdély s a magyar nyelv.

„Erdélyben van egy különös tartomány, Ceculia, Ciculia, vagy Székelyföld, mely nem németül beszél, mint a többi erdélyi, hanem magyarul.“ — Ezt írta egy alapos német kozmographus¹⁾, nem felejtvén el a térképen is megjegyezni, hogy Erdély lakói német nyelvűek. A másik, akkortájt szintén igen tekintélyes tudós²⁾ pedig főlemlítvén az erdélyi szászokat, arra figyelmeztet, hogy e vidékig terjed a német szó; a magyarok a szászokkal összekeveredtek s innen van a két faj vegyes nyelve.

Az egészből az tűnik ki, hogy a szászok már akkor is tudtak hírt adni magukról a „Mutterland“ felé; hanem azt némileg mégis tévesen értesíthették, lévén azon idő szerint Erdélyben az állam hivatalos nyelve a magyar, melyet talán különben sem csak a székelyek beszéltek.

Az erdélyiek magyarságáról szólva, nem kell a fejedelmet s a nemzetet egymástól elválasztanom, mint azt az előbbi fejezetben tettem. A török felsőbbségnek épen semmi befolyása nem volt a nemzet nyelvének meghatározására, sőt azt maga is tiszteletben tartotta.

A fejedelmek tősgyökeres magyar emberek valának, kik idegeneket nem tűrtek maguk körül³⁾. Bocskayak, Báthoryak, Bethlenek, Rákócziak, Barsayak, Kemények, Apafiak fizettek ugyan adót a fényes portának, de követségeik ott magyarul mondták el, mi járatban vannak. Az a néhány magyar szó minduntalan megcáfolta azt a szívesen lábrakapó véleményt, mintha Erdély szandzsákság és nem választott magyar fejedelmektől kormányzott ország volt volna.

Igaz, hogy ők is nem-egyszer használták a latin nyelvet, pl. küldvarok követeivel váltott, adományokat osztó stb. leveleikben; de az is áll, hogy a szultánhoz többször magyarul írtak, mint 1615-ben⁴⁾ és 1617-ben⁵⁾ Bethlen, 1639. nov. 26. Rákóczy⁶⁾. Sőt Bocskay még Rudolf előtt is magyarul szólott, s úgy kellett azt deákül tolmácsolni⁷⁾. — Udvartartásuk egészen magyar volt s Bethlen, ki 1623-ban magának osztrák főhercegnőt keresett feleségül, szinte lemondással egyezik bele, hogy jövendőbelije hozhat „akármilyen és bármely számú cselédséget méltóság-

¹⁾ A különben méltán híres Münster: „Cosmographia. Oder Beschreibung der ganzen Welt.“ Bazel, 1628., 1427. l. — ²⁾ Cluverius: Introductio in universam Geographiam. II. kiadás. Gvelferbyti, 1667., 469. l. — ³⁾ Még a királyságbeli magyarokat is idegeneknek tekintették. 1613-ban brassaiak többi közt azt kívánták Báthory Gábertől, hogy „az magyarországi leventéket és idegeneket, kik nem az ország és hazánk fiai, mellőle ő felsége (Báthory) elbocsássa; tanácsi pedig ő felségének nem magyarországiak és idegenek, hanem erdélyiek, hazánkfiai legyenek.“ (Szilágyi: Báthory Gábor fejedelem Története. Pest, 1867. 244. l.) — ⁴⁾ Törökmagyarkori Okmánytár. III., 141—142. — ⁵⁾ U.-o., 190—193. — ⁶⁾ U.-o., V., 46—48. — ⁷⁾ Tört. Tár, 1878. 68.

gának igényei szerint, habár valamennyien németek lesznek is⁴⁾). Követek, akármerre jártak, magyar útasításokat kaptak tőlük, az illető hatalmasságoknál magyarul szónokoltak, pedig csak tolmácsok segítségével boldogúlhattak.

Bethlen ugyan 1621. dec. 1. odaútasította jászvárosi követét, hogy Háromszékről deakúl tudó lovast vigyen magával, kivel hozzá leveleket írasson²⁾); de ez első sorban épen azt mutatja, hogy alkalmasint biztosan nem tudott latinul s így tolmácsra szorult. Egyébiránt a moldva-oláhországi vajdák is használták nyelvünket. — Hogy Erdély fejedelmei azt nemcsak ismerték, hanem művészileg kezelni is tudták, manap senki előtt sem újság. Pár év óta az akadémia „Monumentá“-i közt és máshol kötet-számra jelennek meg azon, mind történelmi vonatkozásaik, mind nyelvbeli csínjok miatt igen-igen nevezetes állami és magánlevelek, melyeknek szerzői e férfiak. — Ha nem-magyaroknak szánt latinok is akadnak e gazdag gyűjteményekben, azokat ép úgy nem vehetjük nekik rossz néven, mint nem vesszük rossz néven Jakab királynak, hogy angol létre latinul írt Thurzó nádornak³⁾ s nem a lengyel királynak, hogy szintén így kereste meg a magyar rendeket⁴⁾). Egy közvetítő diplomatiailag nyelvnek csak kellett lennie s ez akkor Európaszerte a latin volt; a XVIII. század első tizedében kezdett az franciára változni s Klement, Rákóczinak berlini ügyvivője, már ezt használta a német fejedelmekkel, sőt igen gyakran magával Rákóczival szemben is⁵⁾).

Azonban néha nem is egészen a fejedelmeken állott a levél nyelvének meghatározása. Így II. Rákóczy Györgyöt a török nagyvezír egy ízben külön figyelmeztette, hogy hozzá deakúl írjon⁶⁾). De nagyvezírek, kajmekámok, pasák, bégek stb. azelőtt is, azután is feles számú magyar leveleket kaptak a fejedelmektől, melyeket ők akárhányszor szintén magyar válaszokkal viszonoztak⁷⁾). — Ser eg öket egészen nemzeti alapon szervezték; némely hadiparancsnak újabb kiadásait is bírjuk: így Bocskayét 1606. ápr. 20-ról⁸⁾, Rákóczyét 1645. márc. 1-ről s június 27-ről⁹⁾, valamint 1653-ból¹⁰⁾, — Kemény János vezérét 1657-ből¹¹⁾ stb.

Ráadásúl, hogy a fejedelmek írásban és szóban tökéletesen bírták

1) Horváth, id. m., V., 294. — 2) Törökm. Okm., III., 336. — 3) 1610. jún. 24-én. Századok, 1870., 570. — 4) 1619. dec. 30. Brüsseli Okm., IV., 182. — 5) Századok, 1870. 104. — 6) Rédei László tört. Maradványai. Közli Nagy Iván. Tört. Tár, XVII., 50—53. — 7) Igen sok példa van rá a Törökmagyarok okmánytárban tömegesen, elszórva máshol sok helyütt. Végtelenül elyúlnek e rövidnek szánt vázlat, ha azokat, csak név szerint is, mind felsorolnám. — 8) Törökm. Okm., III., 51—53. — 9) U.-o. V., 314—319. és 338—345. — 10) Tört. Tár, XVIII., 62. — 11) U.-o., VII., 127—129. Érdekes az 1650-iki magyar ágyúfelírat is. Századok, 1874. 428.

az anyanyelvet s azt igaz magyarságuk szerént minden egyéb fölött kitüntették, nem hanyagolták s annál kevésbé nyomták el a többit sem. Térítésben való buzgalmuk ellen talán lehet kifogást tenni, én legalább nem látom azt az igen nagy vallás türelmet, melyért mások őket annyira magasztalják; de épen hit dolgában tettek sokat, a mi kivált az oláh nyelvnek vált javára. A görög-keletieket a reformáta vallásnak akarták megnyerni, a mi egy értelmű volt nyelvök művelésével. Az 1600: 13. és 1601: 11. és 12. törvénycikk ugyan szigorúan intézkedett a kalugyerek ellen¹⁾, ezt azonban főleg a Mihály vajda erőszakoskodásairól való megemlékezések igazolták. Báthory Gábor, ki Moldva és Havasalföld fejedelmének is nevezgette magát, az elsők közé tartozott, kik az oláhokat reformálni szerették volna; Bethlen Gábor újabb nyomdát állíttatott román, kivált ref. vallásos művek kiadására és a kátét, s a négy evangélista könyvét munkába is vétette. — Jóval határozottabban lépett föl I. Rákóczy György; 1640-ben Milovitiusnak a következő föltételeket szabta, ha vladika akar lenni: 1. jó oláh iskolát állítson, hol 2—3 deákul, görögül és oláhúl tudó embert tartson; 2. „a z idegen (ó-szláv) nyelven való bir hitelést az alatta leendő papokkal elhagya ssa; hanem minden isteni szolgálatot velök a parasztközség maga nyelvén, azaz oláhúl, tétesssen;“ 3. oláhúl prédikáltasson; 4. a ref. könyörgéseket oláhúl fordíttassa, leírassa, kinyomassa; 5. úgy az énekeket is; 6. oláh katakizmusokat nyomasson²⁾. Nem sokat változtat a dolgon, hogy Milovitius helyett Jorestu Illés lett a vladika; Rákóczy megtartotta érdekeltségét a románok iránt s a bibliát nyelvökön csakugyan kinyomatta³⁾: oly időben, mikor a román nyelvet irodalmilag alig-alig művelték⁴⁾. — Még erélyesebben követelte Apafi, hogy a liturgiából az ó-szláv nyelvet kiküszöböljék; 1675-ben határozottan elrendelte az oláh nyelv behozatalát s 1680-ban lefejeztette az ennek ellenesze gűlő szerb eredetű metropolitát, Száva Pétert⁵⁾. De míg a reformatio a nyelv ápolásának biztatásával sem verhetett gyökeret a románok közt, a katolikus hit, a Leopold-féle diploma kiadatása után, elég gyorsan hódított. Ránk e cikkben kevésbé tartozik, hogyan egyezkedtek, az únió kedvéért, a purga-

¹⁾ Szilágyi: Erdély országgyűl. Emlékei. Budapest, 1878. IV., 556—557. és 583. l. — ²⁾ Új M. Múzeum, 1859. II., 216. — ³⁾ L. ez ügyben 1646. jan. 8. kelt levelet. Századok, 1871., 718. — ⁴⁾ A XVII. században 57 könyv jelent meg oláhul: 20-at Erdélyben nyomtattak. (Cipariu a balázsfalvi gym. 1858. értesítőjében.) — ⁵⁾ Thallóczy a Tört. Tárbán, 1878., 204—205. és 706—707. l. Hátszegen s más erdélyi román helyeken a XII. században még gyakoriak a magyar nevek és Szántóhalmának — ma már román — népessége épen a fejedelem felesége, Bornemisza Anna által ajándékozott kehelyből vette az úrvacsorát. (Izzekutz Antal cikke az 1876-iki Pesti Napló 110. esteli számában).

tórium, kovásztalan kenyér stb. dolgában; azt azonban ki kell emelnünk, hogy a Theophíl oláh püspök által 1696. márc. 24. tartott gyulafehérvári zsinat többi közt a nemzeti nyelvnek, mint istentiszteleti nyelvnek, megtartása mellett nyilatkozott.¹⁾ — A s z o m b a t o s a k (orthodox zsidók) üldözése szintén a magyarság némi kárával járt; mert a vakbuzgóknak egy része Törökországba menekült s tulajdon magyar nyelvét a közéletben a török, a szertartásban pedig a zsidó nyelvvel cserélte föl²⁾, s ekként ugyancsak eltértek 8 nyelven beszélő s magyarul verselgető apostoluknak, Péchy Simonnak, példájától. Nem szabad velök összetéveszteni az egyszemélyihívőket (u n i t á r i u s o k a t,) kiknek néhai vezetőjével, Dávid Ferenczel, ezek a „zsidózók“ szívesen azonosították magukat. Az unitáriusok sokszoros mellőztetésüket annak tulajdonítván, hogy püspökük, Radecz Bálint, a magyar nyelvben járatlan, 1632-ben elhatározta, hogy ezentúl csak magyarul tudót választanak superintendenss³⁾. A k a t h o l i k u s o k a t, kiket a kath. osztrák-házhoz való szításról gyanúsítottak, a rendek rosz szemmel nézték; 1610-ben kitiltották őket az egész ország területéről s az már nem sokat változtat a határozatnak elhamarkodott voltán, hogy titokban mégis csak megtúrték őket. A katholicismus ügyének kétségkívül a jezsuiták ártottak ott legtöbbet, kik a németes politikának kívántak propagandát csinálni; pedig a hívők hazafiságához bizonyosan nem férhetett kétség. Ebben a részben mérsékeltebben járt el 1705-ben a szécsényi országgyűlés, mely a világi és más szerzetbeli papok jogainak megóvásával csak a „német nemzetből való és németes“ jezsuitákat száműzte. A magyaroknak négy hónap alatt nemzeti szerzetfőnököt kellett választaniok s az osztrák renddel szakítaniok⁴⁾.

A fejedelmek, ha még oly magyarok voltak is, nemzetiségi kérdést egyházi dolgokban ép úgy nem ösmertek, mint a t a n ü g y b e n. Épen a külföldi tanároknak túlságos kegyelése ellen következett be az az üdvös reactio. Keresztury Pál (1589—1655) első volt Erdélyben, ki az anyanyelvet tette a tanítás alapjává. Olvasni, írni először is magyarul tanított s megengedte, hogy a fiúk játékközben magyarul beszélgessenek⁵⁾. Hasonló tanokat hirdetett Apáczai Cseri János is († 1660), ki a magyar nyelvet Gyulafehérvárott — a fejedelem tilalmával is dacolva — az oktatás minden ágában alkalmazta. A gymnasiumokat „idegen nyelvű iskolák“nak nevezte s itt a magyar nyelvnek aránylag nem követelt annyi jogot;

1) Hunfalvy Ethnogr., 2) 510. Dr. Arányi cikke a „Magyarország és a Nagyvilág“-ban, 1875. 466., l. — 3) Szilágyi: Erdély tört. II., 215. — 4) Toldy István: A jezsuiták Magyarországon. (Pesti Napló, 1872., 245. sz.) — 5) Kiss Áron: A nevelés- és oktatástörténet Kézikönyve. Budapest, 1875., 83. —

a népiskolákban azonban csakis az azon való tanítást sürgette. Amos Comenius volt az ő egyik mestere, kinek Orbis pictusát magyarul vezették be, hogy használjon „az anyai nyelvnek egész és fundamentomból való megtanulására“¹⁾. De még Szőnyi Nagy István sem győzi 1695-ben eléggé figyelembe ajánlani, hogy „udvarokban, városokban, falukban legyenek mindenütt magyar oskolák“²⁾. — Egyébiránt a kollégiumokban s a debreceni, sárospataki és brassói főiskolákban az anyanyelvet nem volt szabad használni; aki mégis használta, ha nagyobb deák volt, 2—3 dénárt fizetett büntetésül, vagy 10 latin mondatot kellett betanúlnia; a kisebb diákok pedig megvirgácsolták³⁾. A latin, görög és héber nyelv ellenmondás nélkül nyert tanszéket s így Thököly 14 éves korában már könnyen vihette annyira, hogy „deák nyelven mindenféle materiákról és dolgokról, akármely névvel nevezendők voltak, ex tempore perorálhatott“⁴⁾. Más idegen nyelveket is fölkaroltak. Keresztury Pál Bethlent oláhul, lengyelül, németül, franciául és törökül tanította, pedig előbb ő maga sem beszélte folyékonyan e nyelveket⁵⁾. E fejedelem unokájáról pedig, Péterről, nyilván írja II. Ferdinánd, hogy az Német-, Holland-, Spanyol-, Olasz-, Francia és más országokba azért megy, hogy elsajátítson „eines jeden Orths guette und löbliche Sitten und Sprache“⁶⁾ s kevéssel azután Izabella németalföldi hercegnő is mondja róla, hogy „pour y apprendre les langues“ útazik⁷⁾. Mennyi magyar ifjú ment hasonló célokból külföldre, elég csak említenem; s részben talán az onnan nem ritkán behozott idegenszerűségeket indították Miskolczy Gáspár 1654-ben az „Angliai Independentismus“-ról írt könyvében arra a kifakadásra, hogy a nemzet „az idegen országból kapott marhát, szokást, köntösöket mely igen nagyrebecsülje, naponkint látjuk“⁸⁾.

E vádat túlzott aggodalmak szülhették; mert valamint a fejedelem, úgy az országgyűlés is megőrizte nemzeti jellegét. Magyar volt annak a nyelve és, mint az I. fejezetben említettem, csak Básta idejében szenvedett e részt némi rövidséget. Magyar volt, annyira magyar, hogy alig vert gyökeret a fejedelemség a királypárti részekben, már azok számára is magyar szövegű törvényeket kívánt az 1606-i kassai országgyű-

¹⁾ Bahil György kiadó előszava az Orbis Sensualium Pictusban, a 2. pontban. Lőcse, 1728. — ²⁾ Toldy: Irodalomtört. Kézikönyve, 94. — ³⁾ Lubrich: A Nevelés Történelme. Budapest, 1876. II. k., 1. r., 633. — ⁴⁾ Századok, 1876. 659. Ugyanő és Petrőczy István úgy látszik tótul is tudott; legalább Manlius Tóbiás illavai ev. pap nekik ajánlotta Drezdában 1682. megjelent „Wiwolena Bozi vinnica“ című könyvét. (Rác: A pozsonyi vértörvényszék Áldozatai. Sárospatak, 1874. 123. l.) — ⁵⁾ Kiss: id. m. 83. — ⁶⁾ 1627. okt. 14. Brüsseli Okm., IV., 185. — ⁷⁾ 1628. febr. 2. U.-o., 286. — ⁸⁾ Új M. Múzeum, 1851. I., 405. —

lésen. Magára Erdélyre nézve részletes példákat itt sem idézek; azt hiszem, elég utalnom azon gyűjteményre, melyben Erdélyországnak összes ez időből való törvényeit feltaláljuk¹⁾. Latin szókkal és műkifejezésekkel jól megrakott, de különben minden ízében magyar codex az, melynek akármelyik lapja élénken figyelmeztet, hogy anyanyelvünket érdeme szerént megbecsülték.

Legdöntőbb bizonyosága azonban a nemzeti nyelv iránt buzgó szeretőknek, hogy külvárokkal, nevezetesen a portával érintkeztvén, eredetileg semmi más közvetítő nyelvhez nem folyamodtak, hanem azzal éltek, melyet az anyatejjel szítottak magukba. „Küldött leveledet — mondja a szultán Bethlenhez indított levelében²⁾ — megkaptuk és dicső nagyjaink által lefordítottattuk.“ Igaz, hogy az e féle magyar levelet Konstantinápolyban csak kellő tolmácsolás után intézhették el; de eredetiekül mégis csak azokat kell tekintenünk; erdélyi fejedelem, tudtomra, egyetlen egy török szöveg alá sem kanyarította nevét, míg a dívánból akárhányszor került ki magyar okirat.

A fényes kapu tolmácsokat, úgynevezett török deákokat alkalmazott, kik a főkövetektől a szultánhoz s embereihez hozott, valamint az ezek által Erdélybe szánt üzeneteket az első esetben törökre, az utóbbiban magyarra fordították³⁾. Állásuk fontos lévén, jó fizetéssel is járt⁴⁾. A fejedelmek magyarul leveleztek velök, mi a dolog természetéből folyt⁵⁾. Hogy a főfő egyénnel való szembenlételkor a követek fogadtatása mint történt, arról némi fogalmat nyújt Maurer Mihály konstantinápolyi ügyvivőnek Rákóczyhoz 1642. május 15. írt levele⁶⁾. „A vezér — olvassuk, ebben — törökül Zöldfikárnak nagy szóval mondotta: hogy méltó dolgot kíván nagyságod, levelet is adhatni róla. Zöldfikár aga sugott a vezérnek; kérdé ő nagysága: köz ülünk értene-e valaki törökül, vagy nem? Zöldfikár arra sugott a vezérnek, azután mind sugva beszéltek egymással; azután lassan mondotta a vezér Zöldfikárnak, hogy mondaná a követeknek, esztendőnkint a 15 ezer aranyat ha a király (Rákóczy) megadja, megleszen a kívánság. Serédi uram mintha megirtózott volna

¹⁾ Erdélyországnak három könyvekre osztatott Törvényes Könyve. Kolozsvár, 1815. 4r., 280 és 116 lap, egész kötet mutatótáblával. — ²⁾ Vámbéry: Feridun bégnék „Szultáni okmányok“ című gyűjteménye. (Az erdélyi múzeum-egylet Évkönyve. Kolozsvár, 1861. I., 68.) — ³⁾ Horváth, id. m. VI., 26. — ⁴⁾ I. Rákóczy György 200 tallérral, 1 nyestprémes mentével, 10 rőf selyemposztóval, egy salvárnak való frenk atlaszszal díjazta. (Jakab Elek: Az erdélyi fejedelemség utolsó évei; Tört. Tár, 1874. XIX., 124.) — ⁵⁾ Pl. Rákóczy Zöldfikárral 1639. nov. 26. — ⁶⁾ Törökmagyarkori Okm., V., 45–46. A tolmácsok közt leggyakrabban emlegetik Zöldfikárt és fiát, Mehmedet, kik mindketten aga címet viseltek.

attól, tolmácsoltatta ő nagyságának: az ország bizony arra soha nem megyen“ stb¹⁾. Átalában véve a követek környezetében, már csak azért is, hogy a nyelv különbsége miatt a tárgyalások ne húzódjának el nagyon, rendesen volt törökül tudó magyar ember is²⁾. A szónokok olykor csak egyszerűen felolvasták a fejedelmek magyar leveleit. Erre nézve utasítja Bethlen Toldalaghit³⁾, hogy „mikor a dologhoz kezd, ne szégyelje e mi instructionkat kezében tartani és ebből beszélni a punctumokat.“

Erdélyből az okiratok párját néha otthon lefordíttatva küldték a követekhez, vagy pedig ezeknek maguknak kellett gondoskodniok a fordításról. Azt tekintve mondja Rákóczy 1646. júliusában⁴⁾: „hogy a kegyelmed írt levelére ily későn kelle választ tennünk, oka a leveleknek törökül fordítása. Melyeknek igaz mássaikat mind magyarul s törökül ím megküldtük . . . . . Ezekkel együtt maga neve alatt is a mit írt, törökül fordíttattuk; adja be, megtartván magánál a magyart. Az 5000 aranyról micsoda leveleket küldtünk be, mind magyarul, mind törökül, meg fogja kegyelmed látni.“ A hét vármegyére vonatkozólag a portától adott választ is „mind törökül, mind magyarul beküldtük kegyelmednek; a magyart tartsa magánál s a törökül való t adja be.“ Hogy ezt a vezérek meg is kívánták, nyíltan mondja Rácz István követ:⁵⁾ „A vezér ő nagyságával benn szemben voltam és a svédek progressusát jelentém ő nagyságának; melyet parancsolá ő nagysága, hogy törökül írattnám le, ő nagyságának adván be.“

Hogy fejedelmeink csakugyan a magyar és nem a török szöveget tekintették eredetinek, az abból a két utasításból is kiderül, melyet Rákóczy 1641. okt. 4., illetőleg 1642. okt. 16. adott portai követének⁶⁾: „Ha mi oly titkos dolgokat neki (a követnek) írásban beküldenénk, a melyeket tractálni kell, írásban semmit be ne adjon, hanem avagy szóval számlálja elő, avagy pedig törökül fordíttassa és úgy adja oda.“

Milyen bonyolult eljárást követtek néha az ily ügyekben, arról Rácz István két levele tájékoztathat. „(1642.) 16. octobris érkezett vala lengyelországi hauptmannak egy levele — írja az egyikben⁷⁾ —, melyet 26. septembris írt volt a vezérnek ő nagyságának, melyet ugyan az én szolgám fordított meg magyarra Zöldfikárnak, ő viszont törökre.“ S a másikban⁸⁾: „Én, kegyelmes uram, mely pár formát küldött volt nagyságod,

¹⁾ Egy másik (1642. máj. 25.) követjelentésben pedig így szól Serédy a kihallgatás alkalmával: „Lassan mondám Zöldfikárnak: mond meg uram ő nagyságának“ stb. (Törökm. Okm., V., 109.) — ²⁾ Az 1647-iki követségről nyilván való ez. — U.-o. III., 441—166. — ³⁾ U.-o., V., 114. — ⁴⁾ és — ⁵⁾ Mind u.-o. kötetben. — ⁶⁾ Amaz a Törökm. Okm. V., 45—46., emez u.-o., a 144. lapon. — ⁷⁾ 1642. nov. 1-ről; u.-o., 153. — ⁸⁾ 1642. dec. 6-ról; u.-o., 164.

azt magyarra megfordítottam, ezt viszont törökre; a mint az aga (Zöldfikár) én előttem megolvasta, ő azt mondja, annál is a párnál jobban van írva.“

Maga a porta hol magyarul, hol törökül írt le Erdélyre; nyelvek iránt való türelme különben is ösmeretes; századunk elején a török hivatalos lap hasábosan több nyelvű szöveggel jelent meg. Rákóczy 1652. dec. 23. azt a fölvilágosítást nyújtja¹⁾, hogy „a török deákkal csak tegnap fordíthatta meg mind a kurlandi hercegnek s nekünk írt török leveleket“, a mi azt mutatja, hogy a portának mégis eszébe jutott megbecsülni a saját nyelvét. A közte s Thököly közt kötött egyik szerződést eredetileg törökül írták meg; úgy kellett azt magyarra, majd németre fordítani²⁾. A fejedelmek egyébiránt nem sokat látszottak adni magának a török okíratnak eredetiségére. Rákóczy 1642. okt. 16. Szalánczy portai követ előtt azon kifejezéssel él, hogy „a császár athnáméját annak idején törökül fordítva adta kezébe.“ — De ha ekként a fényes kapu hol török, hol magyar nyelven váltott üzeneteket az erdélyiekkel, annál feltűnőbbnek találok, hogy 1614. febr. 3-án az erdélyi szászokhoz eredeti német fer má nt intézett³⁾. Ez nem volna épen magában álló adat; mert, ugyanazon forrás szerint⁴⁾, szintezen évben Mátyás királyhoz is németül írt a szultán. Nagyon jellemző, ha-ugyan megbízhatunk az itt mondottak valóságában, hogy Mátyás erre latinul felelt⁵⁾.

Az erdélyi fejedelmek a töröknek a királylyal való alkudozásaiban nem egy szívességet tettek s melléje akárhányszor rendeltek nyelvértő embereket. Így írja Bethlen 1624. ápr. 28. a budai vezérhez indított követének útasító-jában⁶⁾: „Tanácsosaink közül kettőt készek leszünk (a békealkudozásokra) oda küldeni, kik minden dologban ő nagysága (a pasa) mellett legyenek, deák nyelven jól tudjanak és minden írásokat igen megolvassanak, hogy semmi dologban álnokság ne legyen.“

De az erdélyiek más irányban is érvényt szereztek a magyar nyelvnek. Igaz, hogy a küludvarok portai követeivel többnyire latinul értekeztek, vagy legalább tolmács közbejöttével tanácskoztak⁷⁾; az is igaz, hogy a harmincéves háború idejében francia leveleken sem igen akadtak fel⁸⁾; azonban nagy tiszteletet víttak ki nyelvünknek mind a hazai török-

¹⁾ U.-o., 150. — ²⁾ Századok, 1876. 663. — ³⁾ Brüsseli Okm., IV., 75–78. — ⁴⁾ 105–108. — ⁵⁾ 1614. máj. 17. U.-o., 109–111. — ⁶⁾ Törökm. Okm. III., 415. — ⁷⁾ Bethlen pl. 1623. jún. 15. útasítja Toldalaghit, hogy a hollandi „orator“-t „mi nevünkkel igen barátságosan köszöntse jó tolmácsi által.“ (U.-o., 391.) Az üdvözlés tehát itt is magyarul történt. — ⁸⁾ Arra nézve példákat hoz a Törökmagyarokori Okmánytár, — emerre Szilágyitól az „Actes et documents pour servir a l'histoire d'alliance de George Rákóczy avec les francs et les suédois.“ Budapest, 1874. 8-r., VI. és 491 lap. Egyébiránt az oklevelek itt is jobbára latinok.

séggel, mind a moldva-havasalföldi vajdákkal szemben. Amazokról röviden a következő fejezetben szólok. Emezekről pedig itt teszek némi említést. Tőlük akárhány, az erdélyiekhez intézett, magyar levél maradt ránk, — melyeken azonban alúl a kibocsájtó vajdák neve leginkább oláhul, cyrillbetűkkel írva, fordúl elő. Így Mihály vajda, ki Báthory Kristóf éheltetlensége folytán Erdély birtokába jutott, 1599. nov. 4. magyarul hírdetett országgyűlést Kolozsvárra¹⁾; Radúl vajda 1606. ápr. 30-án²⁾, 1607. jún. 22-én³⁾ s júl. 24-én⁴⁾ magyar levelet írt s 1617-ben magyar hitlevelet adott ki⁵⁾. — Idézzem-e példaképen az egymásközt 1638-ban magyarul szerződő Máté és Vazúl vajdákat⁶⁾, Michnét és a többit⁷⁾? — Beérem Rákóczynak egy 1638. okt. 5. keltezett jegyzéke fölemlítésével, mely szerint a moldvai vajdához küldött némely oklevél magyarul és latinul szolt; hármat ezek közül oláhra is fordítottak⁸⁾. — A megértetéshez, sok esetben legalább, itt is kellett tolmácsok s ezeknek hiányában magyar levél halasztást is okozott. Azért írja 1661. nov. 7. Bukarestből Buday Péter Apafinak, hogy „Haczagai Péternek a miatt van késedelme, a levelek magyarul lévén írva⁹⁾.“ — II. Rákóczi Ferenc küldöttei 1705. dec. 13. szintén csak tolmácsok közbejöttével beszélhettek a moldvai vajdával¹⁰⁾. S ilyen oláh tolmácsot az erdélyi fejedelmeknek is kellett tartaniok, mert a vajdák a maguk nyelvén is írogattak hozzájuk¹¹⁾. Rákóczy nyíltan mondja 1653. okt. 17-én¹²⁾: „Stephan vajda írására nézve, kit immár Szécsi ide (Görgénybe) küldött, megtartottuk, azzal a praetextussal; oláh deákunk nincsen; megolvastatván, megfordíttatjuk s megküldjük.“ Elég sajtáságos, — kivált ha Erdély mostani s még inkább az ábrándvilágban ringatózó ethnographiai képét veszszük.

Moldva határain túl is csak magyar szóval jártak II. Rákóczy Ferenc követei. Mikor ezek 1705. dec. 30-án a tatároknak „Dobradsa Baba“ nevű városába értek, az odavaló pasa (1706. jan. 1.) „ellevén a bucsaki (bessarabiai) szultánnak szóló levelet, adá a tolmácsnak, hogy szakaszsa fel, a pecsétet el ne rontsa; ki is felszakasztván, visszaadá a pasának és a pasa maga megolvasta. Kegyelmes urunk (Rákóczy) subscriptiója lévén a levélben, adá a tolmácsnak, hogy magyarázza meg; ki is mondá: Ez a

¹⁾ Szilágyi: Erdély országgyűl. Eml. IV., 556. — ²⁾ Törökm. Okm., III., 54--55. — ³⁾ Aláírását másolatban is közli Szilágyi Sándor a Tört. Tárb., XIX., 34. — ⁴⁾ Törökm. Okm., III., 75--76. — ⁵⁾ U.-o., 193-194. — ⁶⁾ U.-o., V., 17., 21. — ⁷⁾ Feles számú példák az annyszor idézett Törökmagyarokori Okmánytárban. — ⁸⁾ U.-o., III., 20--21. Az illető címeknek mindenütt utána vetették: „cum inversione valachica;“ míg a többit egyszerűen csak „latine“ vagy „ungarice“ készültnek mondták. — ⁹⁾ U.-o., 513. — ¹⁰⁾ Századok, 1873., 542. — ¹¹⁾ 1653. okt. 3. Rákóczy „az oláh levél párjáról“ szól. Tört. Tár. XVIII., 67. — ¹²⁾ U.-o., 72.

király kezeírása és neve!¹⁾ A tatár kán előtt (1706. febr. 2.) „a tolmácsnak gyengességétől tartván, ha vagy meg nem mondott volna valamit, vagy ha másképen találta volna érteni és mondani: küldtünk fel a vezérhez, hogy küldje maga meghitt emberét, a kivel írásba tétethessük propositionkat; kire nézve küldötte szállásunkra maga belső secretáriusát, a kivel is írásba tétettük, a tolmács is velünk lévén és magunk is némely szóokban segítővén, felküldöttük a vezérhez²⁾.”⁴

Nem tudom, helyesen-é, de én mindebből azt olvasom ki, hogy keleten minden, hazánkkal még összeköttetésbe is alig jutott országban, szükségesnek tartottak magyarul tudó tolmácsokat alkalmazni; a mi ismét nyelvünknek állami nagy divatát és közkeletét bizonyítja.

Hogy itthon csakugyan magyarul folyt a dolgok java, ismétlen és ezerszer állíthatom s mindannyiszor igazolhatom. Vármegyék, székek és városok; bíróságok, egyházak és részben az iskolák is magyarul végezték feladatukat s nemzeti irodalmunk fejlődésnek indult.

Lehetett-e máskép, midőn magyarul oly gyönyörűen író anyák nevelték Erdély fiait?³⁾

Volt azonban egy bevándorlott néptöredék, mely nem találta honját a hazában s mely, mint a király kezén levő városoknak német és másajkú lakossága, örökös ellenzékét képezett a magyarokkal szemben. A szászok — róluk van szó — őket „minden injuriákkal illették, a németekben bizván, ebeknek hitták⁴⁾.” Brassóban 1594. óta minden törekvést odafordítottak, hogy őket magukba olvaszszák; elszegényedtek köztük, ha lutheránusokká nem lettek, vagy német nevet nem cseréltek; 1634-től, tehát azon időtájtól fogva, midőn a királyságbeli városok már mégis tettek némi engedményt a magyarságnak, polgár csak az lehetett, ki német születésű volt; kiterjesztették ez intézkedést az iparosokra is, úgy, hogy a magyar kézműveseknek nemzetiségöket kellett megtagadniok, ha köztük akartak élni. E városban csak a szegényebb osztály tudta megőrizni magyar jellegét⁵⁾. S így volt ez a többi szász városban is; hanem azért Szebennek, melynek polgármestere 1605-ben azon fondorkodott, hogy egy lakodalom alkalmával a magyar érzelmű polgárokat legyilkoltassa s melyet Brassóval együtt Báthory Gábor erősen büntetett, — meg kellett értenie Bocskay⁶⁾

¹⁾ Bay és Pápay naplója a Századokban, 1873. 544—546. — ²⁾ U.-o., 610. —

³⁾ L. erre nézve Vass József cikkét az 1857.-i „Erdélyi Múzeum“-ban, 331. s köv. l. (Nyelvünk és Erdély hölgyei a XVII. században), valamint Szilágyi Sándor cikksorozatát a kolozsvári „Tört. Lapok“-ban, 1875., 17. s köv. szám. (Magyar nők levelei a XVII. században). Radvánszky „Magyar Családelete“ újabb adatokkal növelte irántuk való tiszteletünket. — ⁴⁾ Sárospataki Krónika. Tört. Tár, IV., 73. — ⁵⁾ Orbán Balázs: Brassó Leírása. Budapest, 1873. 62—63. l. — ⁶⁾ 1605. febr. 24-ről egy a Tört. Tárban, XIX., 99—100.

és utódai magyar levelét, — Görgény várának elfoglaltatása ügyében a szászrégeniek csak magyarul tanúskodhattak¹⁾, — Szeben mégis csak magyarul bízatta Barcsayt, hogy falai közt védeni fogja²⁾ s ugyanennek Segesvár is csak magyarul tette le a hűségesküt³⁾. — A szász Beszterce, Segesvár, Medgyes, Szászváros, Szászsebes és Kőhalomszék még Erdély különállásának elhanyaglása után is magyar leveleket küldözgetett II. Rákóczi Ferenchez⁴⁾.

Erdély fejedelmei mindenkit tiszteletre szorítottak a magyar államiság eszméje iránt; s ez eszmétől a magyar nyelvet nem választhatták el. Míg ők vitték a kormányt, a tulsó, a nagyobb magyar hazában is becsültesnek örvendett az; a mint ők letűntek, elhangzott a magyar szó is. A mi után néhány német már 1604-ben, e korszak elején, sóhajtozott, az most bekövetkezett: a magyarokat tövükből kezdték írtogatni⁵⁾. E jó szándékuk foganatosítását idáig megakadályozta a fejedelmek hazafisága. Nem voltak politikailag függetlenek: nyakukon ült a török; de azt megtanították nyelvünket becsülni. A XVII-iket föl váltó XVIII. századnak bágyadtsága igazolta, hogy küldetésök volt. Mélyreható igazság rejlik Bocskay végrendeletének azon pontjában, hogy „valameddig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen és a magyar királyság is németeken forog: mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani“⁶⁾. S egyik utóda, Bethlen is találóan jellemzi korát, midőn mondja: „Látták nagy hasznát a magyar nemzetnek német mellől való elszakadásának; ezekben vették vala és megtapasztalák, hogy mihelyt a magyar nemzet elszakada a német mellől, azontúl minden szarva leromlék“⁷⁾. Maga Pázmány, a király embere, is ez álláspontot foglalta el; megnyűgódott ugyan benne, hogy a korabeli tanácsosok elég tekintélyvel bírnak az udvarnál; de „csak addig dűrál az a német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni; azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérunk alá pökik a német“⁸⁾.

Nyelvünk a fejedelmek nélkül nem léphetett volna az irodalmi fejlettség s társadalmi és állami használatás ama fokára, melyen széles e

¹⁾ 1614. ápr. 30. U.-o., 44. — ²⁾ 1658. aug. 15. U.-o., XVIII., 127. — ³⁾ 1660. U.-o., 144. — ⁴⁾ Századok, 1875. 86—87. — ⁵⁾ „Csak isten adja, hogy Basta mostanában megverje a hajdúságot: valamennyi magyar vagyon, mind tövéből kirontjuk őket; mert annak előtte is ugyan németeké volt Magyarország.“ Ezt mondta volna valaki Bécsben egy főúri vendégség alkalmával, a mint arról Thurzó Miklós 1604. dec. 6. tudósít. (Századok, 1870. 728.) — ⁶⁾ Katona, Hist. Crit. XXVIII., 665. — ⁷⁾ 1620. júl. 30. írt levele. Törökm. Okm., III., 258. — ⁸⁾ Fraknoi: Pázmány Péter és kora. I., 349.

honban, a királyhágón innen és azon túl állott; jótévő hatásuk eredményezte, hogy a Kárpátok legmagasabb gerinceitől délre le a Száva és Alduna vonaláig, a politikai megosztottság legnagyobb zűrzavarában is gyakorolta régi jogait a magyar nyelv s helyet követelt magának a közélet minden ágában. Ha egyéb érdemök nincs is — de hát ki mondja, hogy nincs? — ez egymaga elegendő, hogy nevöket kegyelettel említsük s nemzeti történetünk lapjain méltányolva örökítsük meg.

III. A hódoltság s a magyar nyelv.

A török kevesebbet gondolt nemzetiségével, mint vallásával. A ki a turbánt föltette, nem török lett, hanem mohammedán; az igaz, hogy a muzulmán azután egyúttal töröknek is érezte magát. A magyar törvények, politikai tekintetekből s méginkább jogfenntartás kedvéért, tiltották a törökkel való társalgást¹⁾; a török azonban alig bántotta a behódolt helységek szervezetét s kivált igazságszolgáltatását, — meghagyta „bolond szokásait.“ A hogy a hajdúk portyáztak, hogy „szerecsent“ fogjanak maguknak, úgy raboltak maguknak a törökök magyar asszonyt a hárembe. A lívák, ejaleték keretében szépen megfértek a magyar megye; a pasák ugyan letörölték a térképről, hanem alattvalója a hetedik határba is elvitte adóját — megyéjét idegen megyéből kormányzó szolgabírájának. A magyar hatóságok ítéleteiket csak bemutatták az „idegen urak“-nak; megfordítva tenni ugyan senkinek sem jutott eszébe, hanem azért így is elég kedélyesen ment a dolog²⁾. A hódoltató atyafiságban állott a hódoltatóval; de másfél százados együttlakás után sem kölcsönözött töle szókat és szokásokat, mert a keresztényt lenézte; hanem a sémi arabtól vett mind a kettőből bőven, mert az a próféta népe volt.

Kétségtől egészen sajátságos viszonyok közt éltek a hódolt helyek. A törökkel jobbra csak tolmácsok által közlekedhetvén, főleg magyar nyelven írt regestrumaikban, nevezetesen N.-Kőrösében³⁾, akárhányszor fordul elő eféle jegyzet: „Az tolmácsnak Budára vettünk túró 2 frt 50 denárért.“ — „Az tolmácsnak adtunk 5 szekér fát.“ „Magyar tolmácsnak két szekér széna árával együtt adtam 5 tallért“ stb. stb.

Oklevél-gyűjteményeinkben lapozgatva, aligha meg nem lep az a körülmény, hogy török emberek, főtisztviselők neve alatt törölmetszett magyarsággal fogalmazott leveleket találunk. Másod sorban jó tekintetbe, csakugyan ők maguk szerezték-e azokat, vagy csak másokkal írásták; fő az, hogy

¹⁾ 1622: 20. és 1625: 12. t.-c. — ²⁾ Minderre nézve legjobb tájékoztató Salamontól „Magyarország a török hódítás korában.“ — ³⁾ Törökm. Okm., I, 13., 26., 208.

nevöket oda kölcsönözték és így némelyektől azelőtt is, akkor is, azután is annyszor és mindig oly ok nélkül megcsúfolt nyelvünknek némi elégtételt adtak.

Tolmácsaik a mozlimekké fölcsapott magyarok, részben talán az ú.-n. pribékek voltak, kiket, ha íráshoz is értettek, deákokul használtak. Ezek szerkesztették ama leveleket¹⁾. De határozott nyomok is utalnak ily törökül tudó magyarokra. Pl. midőn 1615-ben a török követség benyújtotta a királyhoz a sérelmek jegyzékét, törökből azt a magyar Horváth Gáspár fordította németre²⁾. — Azonban a töröknek deákos emberekre is volt szüksége; említettem, mint gondoskodott Bethlen 1624-ben a budai pasáról, hogy ne maradjon tolmács nélkül³⁾. 1624. máj. 24. is így ír hozzá⁴⁾: „Küldjük ezennel a német király sajátkezű és pecsétjével megerősített oklevelét; jó lesz, ha Nagyságod ezt hiteles emberrel lefordíttatja, hogy tartalma nemes értelmére essék; de figyelmeztetem, hogy a fordító a deák nyelvet jól értse, hogy annak igazi velős értelmét magyarázza.“ Sőt olykor az is megtörténhetett — de talán csak renegátoknál — hogy francia volt a közvetítő nyelv. Rákóczi beszéli a maga emlékirataiban⁵⁾, hogy (1704-ben) francia sebészét a temesvári pasához küldött nemese mellé tolmácsul rendelte.

A kijaák vagy tihajaák, a pasák titkárai, rendszeresített tolmácsok lévén, fizetést húztak s a mellett a behódolt helyek is kedveskedtek nekik egygyel-mással⁶⁾. Némely pasa és csausz azonban egészen nélkülözhetette őket, maga is beszélvén magyarul. „Bali csausz magyar írást jól tud olvasni, — írja Bethlen⁷⁾; a nagyságod (Szkender pasa) embere, Meni aga előtt, megmutattuk és magával olvastattuk el a kapitihajáktól íratott levelét.“ — Csak a Törökmagyarkori Okmánytár köteteiben is tömérdek oly levél van, melyet szultánok, vezírek, pasák, bégek stb. magyarul írtak fejedelmekhez, nádorokhoz, Erdély rendeihez, vármegyékhez, városokhoz, hódolt helyekhez, egyes urakhoz. A porta viszonyáról nyelvünkhöz már szoltam.

Meg-megtörtént, hogy pl. a városokra tisztán török nyelven parancsoltak; máskor, hogy a török mellé hiteles magyar fordítást csatoltak s akárhányszor, hogy csakis magyar szöveget küldtek; sőt van rá adat, hogy a hódoltságoknak egyes helyei egyenesen török folyamodással fordultak hozzájuk⁸⁾. Murad, Ali, Muharem, Meni, Szkender, Ahmed, Mehmed stb. pasa,

¹⁾ Ráth: Törökmagyarkori viszonyok. Akad. Ért., 1863. III., 459. — ²⁾ Brüsseli Okm., IV., 132. — ³⁾ Jelen cikkben a 34. lapon. — ⁴⁾ Vámbéry id. cikke az erd. múzeum Évkönyvében. I., 66. A magyarból törökre tett levelet Vámbéry itt megint eredeti nyelvére fordítja. — ⁵⁾ Thaly az V. kiadásban, 100. l. — ⁶⁾ Kőrös említett számadásai elég példát mutatnak. — ⁷⁾ Törökm. Okm. III., 125. — ⁸⁾ Pl. Nagy-Kőrös 1681. és 1682. máj. 30. U.-o.,

Bekir, Olaj, stb. stb. bég széltében használták leveleikben a magyar nyelvet. Rendes parancsokat osztogattak rajta még akkor is, midőn csillaguk halványuló-félben volt; s a városok és vármegyék előtt nemkönnyen mehetett feledésbe egy Szejdi Ahmed vagy egy Szinán rendelete, melynek kemény fordúlatai sok mindenféle kétséget elfojthattak¹⁾. Szejdi Ahmed 1660. máj. 22. megparancsolja a debreceni főbírónak, hogy száz öreg kést vigyen ki reggelre a táborába és 10 szekérrel állítson be; kést, hogy legyen mivel megnyúzni és szekeret, hogy legyen hova fölrakni Rákóczi megvert katonáinak — fejeit. S e kis előzmény után figyelmebe ajánlja, hogy „az mi feő Tolmácsunkat élésből el ne felecsétők.“ Az a szomorú kárpótlása tehát megvolt a magyar embernek, hogy erősen odamondogattak ugyan neki; de hébe-hóba legalább magyarul mondták a mondanivalójukat. Helység-házainknak egy része még ma is sok tigrás levelet rejtegethet íráttáraiban, a miket ősi szokás szerént pallásra földugott ládáknak pókok conserválnak.

Kevés a példa rá, hogy hazánkban született magyar renegátot tettek volna meg pasáknak, — ilyet legalább az összes budai pasák közt nem találhatunk; azonban a nép közt forgolódván, többen neveltették gyermekeiket magyar dajkák által, mint ezt a hagyományok sok esetben igazolják. Átalában véve nekik sohasem jutott eszökbe a nyelvet mint az államhatalom eszközét fölhasználni s ez egyik oka, hogy uralmuk a nép szemében úgy elenyészett, hogy intézményeiről csak halvány fogalma sincs. Másfélszázadon át zsarolták az országot; de nem bántották nyelvét, melyet a „bolond szokások“ közé számítottak. Bár oda számították volna a XVIII. század német kormányférfiai is!

Így azonban csakhamar igaza lett a nekibúsult kurucnak, hogy

Becsületed e hazában

Nem lesz, ha nem jársz plundrában;

Ha gotli nyelven nem beszélsz —

Önnön-hazádban el nem élsz!

S „Rákóczi kesergője“ már a szatmári béke évében megjósolta a „magyar-világ“ végét:

„Német már a vezéretek,

Jaj, be szánlak benneteket . . . . .

Isten veletek!“

¹⁾ Amazé Debrecenhez Szűcsnél: Debrecen történelmében (Debrecen, 1871.), 416. l. Emezé 1661. jún. 2-ról Bihar-, Szolnok- és Krasznamegyék helységeihez, Török-m. Okm., V., 490—491.

